

НАУЧНИ РАДОВИ

Од Бијелана до Заборава: Утицај друштвених промена на очување идентитета модернизистичке архитектуре у Црној Гори | Циборијумске структуре у српској архитектури | Заборављени регионални модернизам: војне архитектуре образовног типа прве половине двадесетог века: Студија случаја: Пилотске школе у Панчеву | Руска сецесија на подручју Метоксије - Хотел „Корзо“ Пети

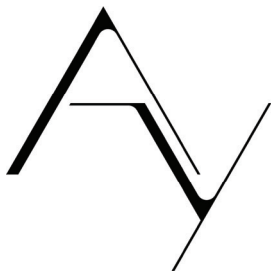
АРХИТЕКТУРА

Архитектура равнотеже и просторне доследности: Вила Јолстојева, аутор: Предраг Милутиновић

АКТУЕЛНОСТИ

Награђене докторске дисертације и мастер радови | Нове књиге

АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ 60-2025

Часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање

Главни и одговорни уредник	Ана Никовић, ИАУС
Помоћник уредника	Сања Симоновић Алфиревић, ИАУС
Секретар	Милена Милинковић, ИАУС
Лектура	Дафина Жагар Марков
Лектор за енглески	Соња Стојановић
Дизајн часописа и прелом	Сања Симоновић Алфиревић, ИАУС
Корице	Вила Толстојева, стамбени објекат у Београду, 2024; аутор пројекта: Предраг Милутиновић, дипл.инж.арх; аутор фотографије: Реља Иванић
Подооне стране	Вила Толстојева, стамбени објекат у Београду - детаљ фасаде; аутор пројекта: Предраг Милутиновић, дипл.инж.арх; аутор фотографије: Иља Иванов
Издавач	Институт за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС)
За издавача	Саша Милијић, директор ИАУС-а
Адреса редакције	Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Архитектура и урбанизам 11000 Београд, Булевар краља Александра 73/II
Контакт	e-mail: casopis.AU@iaus.ac.rs; casopis.au.iaus@gmail.com www.iaus.ac.rs
Штампа	Планета принт д.о.о. Београд, јун 2025.

Часопис се размењује са већим бројем институција у иностраним земљама. У финансирању часописа учествовало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Часопис излази два пута годишње.

<https://scindeks.ceon.rs/journaldetails.aspx?issn=0354-6055>

<https://www.doaj.org/toc/2217-8074>

<https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/login>

Издавачки савет ИАУСа

Председник	Јасна Петрић, ИАУС
Заменик председника	Ана Никовић, ИАУС
Секретар	Милена Милинковић, ИАУС

Александар Ђукић, Универзитет у Београду-Грађевински факултет, Србија; **Борислав Стојков**, Србија; **Бошко Јосимовић**, ИАУС, Србија; **Божидар Манић**, ИАУС, Србија; **Бранислав Бајат**, Универзитет у Београду, Грађевински факултет, Србија; **Бранка Димитријевић**, Лил, Француска; **Драгутин Тошић**, Универзитет у Београду-Географски факултет, Србија; **Марина Ненковић-Ризнић**, ИАУС, Србија; **Мила Пуцар**, Србија; **Милорад Филиповић**, Универзитет у Београду-Економски факултет, Србија; **Миодраг Вујошевић**, Србија; **Мирјана Деветаковић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Мирољуб Хаџић**, Србија; **Никола Крунић**, ИАУС, Србија; **Омиљена Џелебџић**, ИАУС, Србија; **Ратко Ристић**, Универзитет у Београду-Шумарски факултет, Србија; **Сања Симоновић Алфиревић**, ИАУС, Србија; **Саша Милијић**, ИАУС, Србија; **Тамара Маричић**, ИАУС, Србија; **Тања Његић**, ИАУС, Србија; **Тијана Црнчевић**, ИАУС, Србија; **Тијана Дабовић**, Универзитет у Београду-Географски факултет, Србија; **Урош Радосављевић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Зорица Недовић Будић**, Department of Urban Planning & Policy, University of Illinois – Chicago, САД; гостујући професор на School of Architecture, Planning & Environmental Policy, University College Dublin, Ирска.

Чланови уредништва

Јелена Басарић, ИАУС, Србија; **Зоран Вукосављевић**, BUTE-Budapest University of Technology and Economics; **Dušan Vuksanović**, University of Montenegro-Faculty of Architecture, Podgorica, Montenegro; **Александра Гајић Протић**, ИАУС, Србија; **Мирјана Деветаковић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Branka Dimitrijević**, Lille, France; **Дубравка Ђукановић**, Универзитет у Новом Саду-Академија уметности, Србија; **Alma Zavodnik Lamovšek**, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Slovenia; **Бошко Јосимовић**, ИАУС, Србија; **Zlatko Karač**, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Hrvatska; **Александар Кековић**, Универзитет у Нишу-Грађевинско архитектонски факултет, Србија; **Никола Крунић**, ИАУС, Србија; **Божидар Манић**, ИАУС, Србија; **Марија Маруна**, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, Србија; **Владимир Миленковић**, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, Србија; **Тања Његић**, ИАУС, Србија; **Маријана Пантић**, ИАУС, Србија; **Мила Пуцар**, Србија; **Petar Namicev**, Art Academy, Goce Delcev University, Stip, North Macedonia; **Марина Ненковић-Ризнић**, ИАУС, Србија; **Aleksandar Radevski**, SS. Cyril and Methodius University in Skopje - Faculty of Architecture, Macedonia; **Дарко Реба**, Универзитет у Новом Саду - Факултет техничких наука, Србија; **Стеван Савић**, Универзитет у Новом Саду – Природно-математички факултет, Србија; **Славица Стаматовић-Вучковић**, Универзитет Црне Горе – Архитектонски факултет, Црна Гора; **Milenko Stanković**, University of Banja Luka-Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Republika Srpska, B&H; **Peter Šenk**, University of Maribor, Faculty of Civil Engineering, Transportation Engineering and Architecture, Slovenia; **Драгутин Тошић**, Србија; **Данило Фурунџић**, Универзитет у Београду-Архитектонски факултет, Србија; **Наташа Чолић Марковић**, ИАУС, Србија; **Омиљена Џелебџић**, ИАУС, Србија.

с а д р ж а ј

н а у ч н и ч л а н ц и

- 05 **Од Бијенала до заборава: Утицај друштвених промјена на очување идентитета модернистичке архитектуре у Црној Гори кроз студију случаја Спомен дома у Колашину, Дома Револуције у Никшићу и Хотела Фјорд у Котору**
Оригинални научни рад
Викторија Николић, Тамара Маровић
- 18 **Циборијумске структуре у српској црквеној архитектури**
Прегледни рад
Димитрије Маринковић
- 29 **Заборављени регионални модернизам војне архитектуре образовног типа прве половине двадесетог века: случај Пилотске школе у Панчеву**
Научна критика, односно полемика
Иван Рашковић, Јасмина Вујовић, Борјан Бранков
- 41 **Хотел „Корзо“ у старом језгру Пећи – репрезентативни пример сецесије у руској архитектури на простору Косова и Метохије**
Кратко или претходно саопштење
Горица Љубенов

а р х и т е к т у р а

- 51 **Архитектура равнотеже и просторне доследности: Вила Толстојева**
Предраг Милутиновић

а к т у е л н о с т и

- 61 **Тумачење хибридности у Архитектури**
кандидат: Ивана Ловринчевић
Владимир Лојаница
- 63 **Промена јавног интереса у култури планирања у Србији на нивоу Генералног урбанистичког плана**
кандидат: Ана Граовац
Марија Маруна
- 65 **Примена еколошке ремедијације у регенерацији браунфилд подручја: Петрохемијска фабрика „Solventul“ као нова капија Темишвара / кандидат: Милица Спајић**
Александра Ђукић
- 68 **Развој интегралног приступа планирања простора као адаптација на климатске промене у Србији**
кандидат: Љубица Душков
Дејан Филиповић
- 70 **Утицај програма европске територијалне сарадње на територијалну кохезију и просторно планирање**
кандидат: Андрија Планић
Зора Живановић

н о в е к њ и г е

- 73 **Срећни градови урбана регенерација - *revisited* / Ева Ваништа Лазаревић**
Приказ монографије: Дејан Филиповић
- 75 **Линије имажинације: О књижи „Цртежи и скице у архитектури“ / Марко Стојановић и Владимир Стевановић**
Приказ монографије: Јелена Митровић
- 77 **Архитектонично, архитекта Иван Антић: Поводом 100 година од рођења / Дијана Милашиновић Марић и Игор Марић**
Приказ монографије: Бојидар Манић

c o n t e n t

s c i e n t i f i c a r t i c l e s

- 05 **From the Biennale to Oblivion: The Impact of Social Changes on the Preservation of Modernist Architecture Identity in Montenegro Through Case Studies of the Kolašin Memorial House, the House of Revolution in Nikšić, and the Hotel Fjord in Kotor**
Original scientific paper
Viktorija Nikolić, Tamara Marović
- 18 **Ciborium Forms in Serbian Ecclesiastical Architecture**
Review paper
Dimitrije Marinković
- 29 **The forgotten regional modernism of the military educational-type architecture of the first half of the 20th century: A case of the Pilot School in Pančevo**
Scientific analysis or debate
Ivan Rašković, Jasmina Vujović, Borjan Brankov
- 41 **Hotel “Korzo” in the old core of Peć – a representative example of secession in russian architecture in the territory of Kosovo and Metohija**
Short or preliminary report
Gorica Ljubenov

a r c h i t e c t u r e

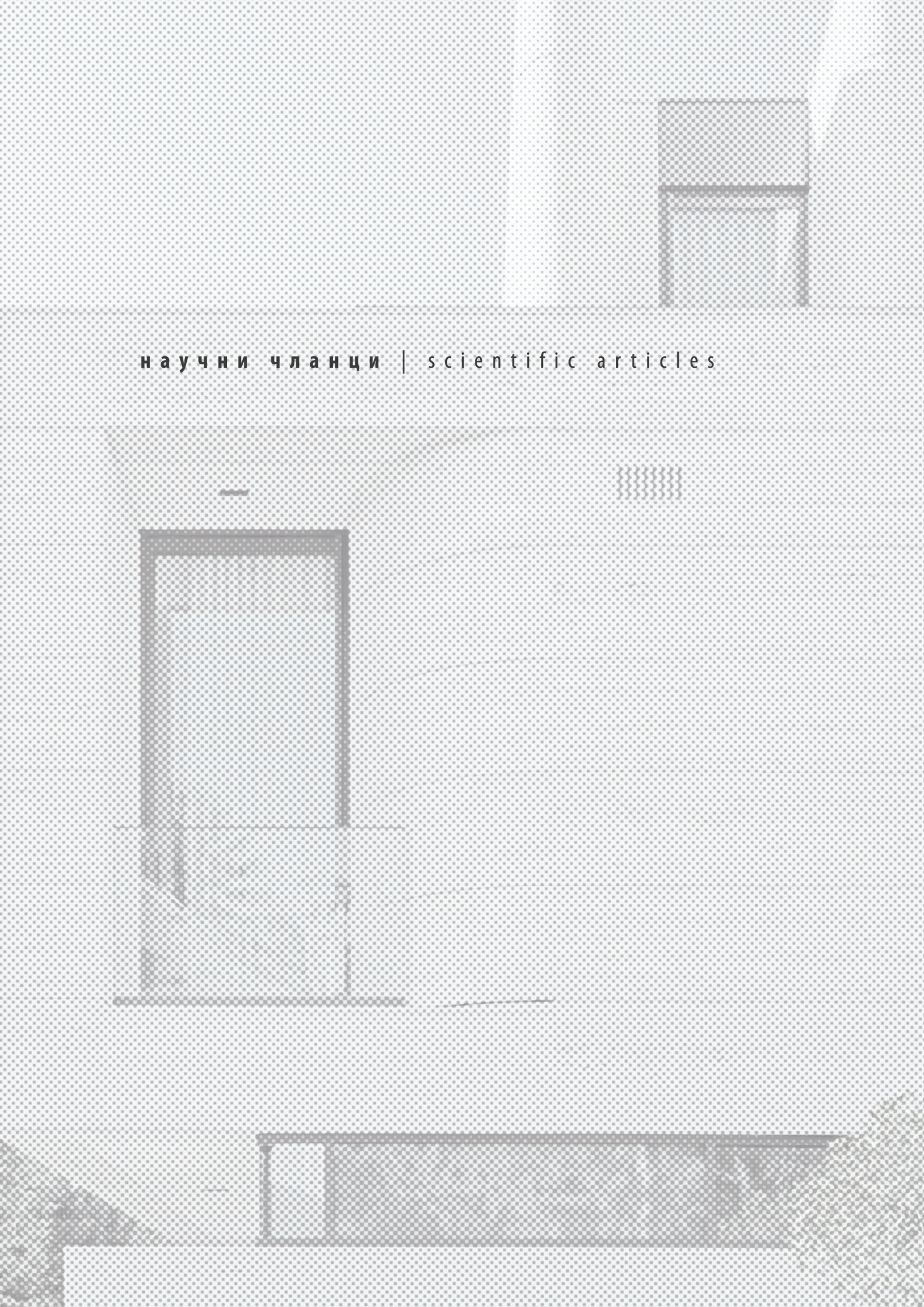
- 51 **Villa Tolstoy - The Architecture of Balance and Spatial Consistency**
Predrag Milutinović

c u r r e n t a f f a i r s

- 61 **Interpretation of Hybridity in Architecture**
candidate: Ivana Lovrinčević
Vladimir Lojanica
- 63 **Change of Public Interest in the Planning Culture in Serbia at the Level of General Urban Plan**
candidate: Ana Graovac
Marija Maruna
- 65 **Application of Environmental Remediation in the Regeneration of Brownfield Area: Petrochemical Factory “Solventul” as a New Gateway of Timisoara / candidate: Milica Spajić**
Aleksandra Đukić
- 68 **Development of an Integrated Approach to Spatial Planning as an Adaptation to Climate Change in Serbia**
candidate: Ljubica Duškov
Dejan Filipović
- 70 **The Impact of European Territorial Cooperation Programmes on Territorial Cohesion and Spatial Planning**
candidate: Andrija Planić
Zora Živanović

n e w b o o k s

- 73 **Happy Cities Urban Regeneration - Revisited / Eva Vaništa Lazarević**
Book Review: Dejan Filipović
- 75 **Lines of Imagination: On the Book “Drawings and Sketches in Architecture” / Marko Stojanović and Vladimir Stevanović**
Book Review: Jelena Mitrović
- 77 **Architectonic, architect Ivan Antić: on the occasion of the 100th anniversary of birth / Dijana Milašinović Marić and Igor Marić**
Book Review: Božidar Manić

научни чланци | scientific articles

ОД БИЈЕНАЛА ДО ЗАБОРАВА: УТИЦАЈ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЈЕНА НА ОЧУВАЊЕ ИДЕНТИТЕТА МОДЕРНИСТИЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ КРОЗ СТУДИЈУ СЛУЧАЈА СПОМЕН ДОМА У КОЛАШИНУ, ДОМА РЕВОЛУЦИЈЕ У НИКШИЋУ И ХОТЕЛА ФЈОРД У КОТОРУ

DOI: <https://doi.org/10.5937/a-u0-54444>

FROM THE BIENNALE TO OBLIVION: THE IMPACT OF SOCIAL CHANGES ON THE PRESERVATION OF MODERNIST ARCHITECTURE IDENTITY IN MONTENEGRO THROUGH CASE STUDIES OF THE KOLAŠIN MEMORIAL HOUSE, THE HOUSE OF REVOLUTION IN NIKŠIĆ, AND THE HOTEL FJORD IN KOTOR

Оригиналан научни рад, рад примљен: септембар 2024, рад прихваћен: јануар 2025.

Викторија Николић*, Тамара Маровић**

АПСТРАКТ

Ово истраживање анализира модернистичку архитектуру у Црној Гори, с посебним фокусом на три репрезентативна објекта представљена на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији 2014. године. Циљ је истражити изазове и могућности очувања ових објеката у контексту савремених друштвених, политичких и економских трансформација. Методолошки приступ темељи се на студијама случаја и примјени квалитативних истраживачких техника, уз спровођење компаративне анализе која прати еволуцију и трансформације Спомен-дома у Колашину, Дома Револуције у Никшићу и хотела Фјорд у Котору током претходне деценије, након њиховог приказивања на венецијанској изложби. Евалуација је спроведена кроз анализу три кључна параметра: архитектонског, функционалног и друштвеног идентитета. Резултати истраживања указују на знатну деградацију и запуштеност ових објеката, што је довело до губитка њихове изворне намјене и идентитета. Ови процеси су првенствено последица друштвено-политичких промјена након распада Југославије. Иако је Спомен-дом у Колашину дјелимично очуван, хотел Фјорд је у потпуности срушен, док је Дом Револуције постао мета различитих инвестиционих подухвата и комерцијализације, при чему нови пројекти функционишу као аутономне просторне јединице, без уважавања архитектонске аутентичности и интегритета оригиналног објекта. Закључак истраживања наглашава потребу за хитним институционалним интервенцијама, правном заштитом и јасно дефинисаним смјерницама за очување ових објеката. Њихова културна и архитектонска вриједност мора бити адекватно препозната и очувана, с обзиром на то да модернистичка архитектура има кључну улогу у очувању и преношењу културног идентитета Црне Горе будућим генерацијама. У одсуству ових мјера, постоји озбиљан ризик од иреверзибилног губитка значајног дијела националног архитектонског наслеђа.

Кључне речи: Архитектура у Црној Гори, архитектонско наслеђе, Спомен-дом Колашин, Дом Револуције Никшић, хотел Фјорд Котор.

ABSTRACT

This research examines modernist architecture in Montenegro, with a particular focus on three representative buildings showcased at the 14th Venice Architecture Biennale in 2014. The aim is to explore the challenges and opportunities for preserving these structures within the context of contemporary social, political, and economic transformations. The methodological approach is based on case studies and qualitative research techniques, incorporating a comparative analysis that traces the evolution and transformation of the Kolašin Memorial House, the House of Revolution in Nikšić, and the Fjord Hotel in Kotor over the past decade, following their presentation at the Venice exhibition. The evaluation was conducted through the analysis of three key parameters: architectural, functional, and social identity. The research results indicate significant degradation and neglect of these structures, leading to the loss of their original purpose and identity. These processes stem primarily from socio-political changes following the dissolution of Yugoslavia. Although the Kolašin Memorial House has been partially preserved, the Hotel Fjord has been completely demolished, while the House of Revolution has become the target of various investment projects and commercialization, with new developments functioning as independent spatial units that disregard the architectural authenticity and integrity of the original structure. The study concludes by emphasizing the urgent need for institutional interventions, legal protection, and clearly defined guidelines for preserving these buildings. Their cultural and architectural significance must be adequately recognized and preserved, as modernist architecture plays a critical role in safeguarding and transmitting Montenegro's cultural identity to future generations. In the absence of these measures, there is a serious risk of irreversibly losing a significant part of the nation's architectural heritage.

Key words: Architecture in Montenegro, architectural heritage, Memorial House Kolašin, House of Revolution Nikšić, Fjord Hotel Kotor.

* Викторија Николић, M.arch, doktorand na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2023_41015@edu.arh.bg.ac.rs, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8299-6831>

** Тамара Маровић, M.arch, doktorand na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2023_41014@edu.arh.bg.ac.rs, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8497-4165>

1. УВОД: „ФУНДАМЕНТИ“ МОДЕРНИСТИЧКЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ КРОЗ ПРИЗМУ ТЕМАТСКОГ КОНЦЕПТА 14. БИЈЕНАЛА АРХИТЕКТУРЕ У ВЕНЕЦИЈИ И СТАЊЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Тематски концепт 14. Бијенала архитектуре у Венецији, симболично назван *Fundamentals* под кураторским вођством Рема Колхаса, истраживао је историјску еволуцију архитектонских елемената и урбанистичких концепата, наглашавајући њихов утицај на савремену праксу и очување просторног идентитета. За разлику од претходних година, када су земље имале слободу у одабиру тема, Колхас је свакој од 65 учесника додијелио специфичну тему – *Absorbing Modernity 1914-2014*. У овом оквиру, државе су позване да истраже како су материјалне културе и политичка окружења трансформисали генеричку модерност у специфичне манифестације (Hill, 2014). У оквиру одговора на задату тему, Црна Гора је представила четири репрезентативна објекта социјалистичке архитектуре, истичући њихов културни и историјски значај унутар модернистичког архитектонског наслијеђа. Ови објекти, као кључни елементи националне архитектонске баштине, послужили су као студија случаја унутар методолошког оквира овог истраживања. Вукићевић (2013) објашњава да тема *Fundamentals*, коју можемо превести као *основе* или *полазишта*, означава промјену фокуса на историју архитектуре, након неколико претходних бијенала посвећених слављењу савремености, анализирајући еволуцију националних архитектура током последњих сто година. Изложба *Fundamentals*¹ показала је како је модернизам² широм свијета, а посебно у југословенском контексту, био критички реинтерпретиран и прилагођен специфичним културним и идеолошким захтјевима, спајајући западне утицаје са социјалистичким идеалима. У том контексту, Голдхаген (Goldhagen) наглашава да модернизам није био само архитектонски стил, већ сложена културна, политичка и друштвена пракса прилагођена потребама брзо мијењајућег свијета (Goldhagen, 2014). У оквиру концепта 14. Бијенала архитектуре у Венецији, Де Микелис (De Michelis) поставља питање на који начин велике архитектонске изложбе могу рефлектовати савремене изазове струке, наглашавајући да архитектура није само реализација, већ и питање њеног статуса и значења (De Michelis, 2014). Када се ова перспектива примијени на простор бивше Југославије и Црне Горе, постаје очигледно да је архитектура настала након шездесетих година прошлог века занемарена, а њена вриједност маргинализована. Након пада социјализма, као и у другим постсоцијалистичким земљама погођеним

политичким и економским кризама, Црна Гора развија друштвену равнодушност према модернистичкој архитектури тог периода, подстакнуту дистанцирањем од претходних идеолошких парадигми. Трансформације последњих деценија доводе до занемаривања јавног интереса и колективних културних вриједности, због чега, према Јовановић Бајс (Jovanovic Weiss) и Линке (Linke), значајан дио југословенске архитектонске баштине остаје напуштен, без функционалне ревалоризације, те егзистира у форми модерних археолошких остатака (Jovanovic Weiss, Linke, 2017). Савремена Црна Гора пролази кроз убрзану и често неконтролисану урбанизацију, нарочито на атрактивним локацијама које неријетко обухватају вриједно архитектонско наслијеђе и заштићене зоне. Изостанак кохерентне стратегије и адекватних смјерница за урбани развој, посебно у контексту заштите модернистичког наслијеђа из периода социјалистичке Југославије, резултирао је трајном деградацијом простора и културне баштине. Ова институционална и планерска неадекватност отворила је простор за различите интервенције, укључујући реконструкције, доградње, надоградње, па чак и рушења, често представљене кроз дискурс наводног напретка у ревитализацији запуштених локалитета. Циљ овог истраживања је свеобухватно сагледавање изазова и могућности за очување и ревитализацију модернистичке архитектуре у Црној Гори, с посебним фокусом на три објекта представљена на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији 2014. године: Спомен-дом у Колашину, Дом Револуције у Никшићу и хотел Фјорд у Котору. Ови објекти су одабрани за истраживање зато што су прошли кроз процесе прогресивне деградације, реконструкције, рушења, занемаривања и губитка изворног идентитета. Кључни допринос истраживања лежи у препознавању њихове улоге у очувању културног идентитета Црне Горе, посебно у јачању локалне традиције и колективне меморије. Резултати указују на ургентну потребу за институционалним интервенцијама и примјеном стратегија заштите модернистичке архитектуре као кључног елемента културне баштине, како би се осигурао њен значај у друштвено-културном контексту Црне Горе.

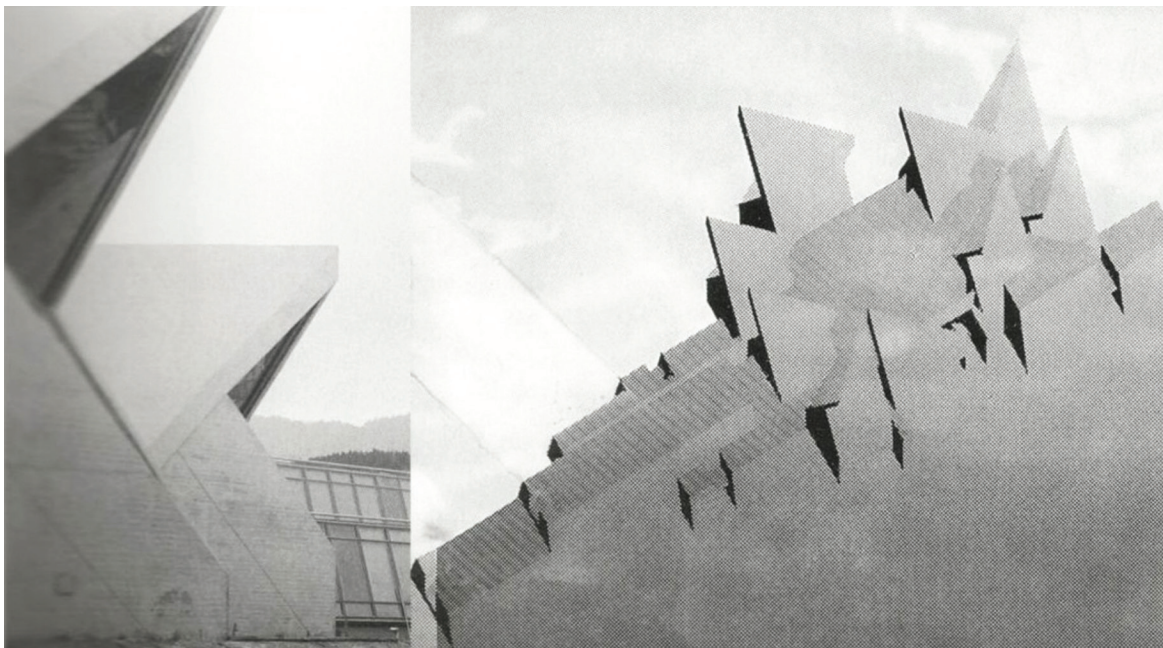
2. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Предметно истраживање анализира три истакнута објекта социјалистичког периода изграђена у Црној Гори – Спомен-дом у Колашину, Дом Револуције у Никшићу и хотел Фјорд у Котору – која су представљена у оквиру црногорске изложбе на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији, кроз призму друштвених, политичких и културних трансформација. Циљ истраживања је свеобухватно сагледавање архитектонских, културних и друштвених димензија ових објеката, са посебним освртом на њихове трансформације и тренутни статус.

Методолошки оквир истраживања обухвата три основне фазе: прва фаза – прикупљање података, друга фаза – теренско истраживање и трећа фаза – упоредна анализа и евалуација података и налаза.

1 Изложба *Fundamentals*, одржана је од 7. јуна до 23. новембра 2014. године у Венецији и била је структурирана у три главна сегмента: *Absorbing Modernity 1914-2014*, *Monditalia* и *Elements of Architecture*. Први сегмент је приказао кључне тренутке једног вијека модернизације, други је истраживао специфичне културне, политичке и друштвене аспекте Италије као примјер глобалних проблема, док је трећи био фокусиран на основне компоненте зграда (попут зидова, прозора, врата) и њихову еволуцију кроз вријеме.

2 Под модернизмом, у контексту овог рада, подразумева се правац у архитектури који се на глобалном нивоу развио почетком XX вијека, као одговор на индустријску револуцију, технолошки напредак и промјене у друштвеним структурама. Основне карактеристике модернизма укључују функционалност, рационалност, минимализам, употребу нових материјала попут бетона, стакла и челика, те одбацивање украса и историјских стилова.

Сл. 1. Спомен-дом у Колашину, Ф. Кошир (2010) (извор: Од људског ка изванљудском, арх. Марко Мушич, стр. 25). / Fig. 1. Memorial House in Kolašin, F. Košir (2010) (source: From Human to Transhuman, Arch. Marko Mušič, p. 25).

У првој фази спроведени су систематско прикупљање и анализа података, уз коришћење широког спектра извора, укључујући архитектонске пројекте, планску документацију, изложбене каталоге, новинске чланке, научне радове, интервјуе са стручњацима и архивско истраживање. Ова истраживања била су усмјерена на сагледавање стања одабраних објеката у тренутку њиховог представљања на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији. Кључни циљ ове фазе био је израда свеобухватне базе података која омогућава детаљну анализу архитектонских, културних и историјских аспеката предметних објеката. Паралелно с тим, спроведена је евалуација законских и планских оквира заштите ових објеката, при чему су идентификовани кључни недостаци и потенцијали за унапређење очувања њихове аутентичности и идентитета.

Теренско истраживање, као друга фаза, подразумевало је детаљан преглед тренутног физичког и функционалног стања објеката. Документовани су аспекти очуваности физичке структуре, присуство оригиналне естетике и намјене, уз фотографску и дескриптивну евиденцију промјена.

У завршној, трећој фази истраживања, спроведена је детаљна анализа стања одабраних објеката, с нагласком на промјене настале током деценије након изложбе. Ова анализа омогућила је свеобухватан преглед њихове еволуције, оцјењујући очуваност архитектонске аутентичности и вриједности кроз призму заштите, адаптације и потенцијалне деградације одабраних објеката. Квалитативна метода примјењена је кроз дефинисање три кључна критеријума: архитектонски идентитет, који је евалуиран кроз очуваност оригиналног архитектонског стила, структуре и естетских карактеристика уз анализу спроведених интервенција; културни идентитет,

анализиран кроз промјене у функционалној намјени објеката у односу на њихову изворну сврху; и друштвени идентитет, који се фокусирао на савремену перцепцију и употребу простора, као и на трансформацију изворне намјене у контексту актуелних политика заштите културне баштине и системског односа према градитељском наслеђу.

3. ЦРНОГОРСКИ ПАВИЉОН НА 14. БИЈЕНАЛУ АРХИТЕКТУРЕ У ВЕНЕЦИЈИ У КОНТЕКСТУ ДРУШТВЕНИХ АСПЕКТА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Изложба под називом *Treasures in Disguise*³, приказана у црногорском павиљону 2014. године, приказује четири примјера постмодернистичке архитектуре у Црној Гори који су изграђени између 1960. и 1986. године: Спомен-дом у Колашину, Дом Револуције у Никшићу, хотел Фјорд у Котору и Кајак клуб „Галеб“ у Подгорици. У тренутку приказивања на Бијеналу, сви објекти су били у лошем стању и ван употребе, осим Спомен-дома у Колашину, чији су административни дио користиле локална самоуправа и политичке организације, док је културно-музејски дио с великом салом и бином за манифестације годинама био неактиван. Дом револуције, замишљен као симбол друштвено-политичке структуре Никшића, Црне Горе и тадашње Југославије, након 11 година изградње остао је недовршен готово три деценије и постао познат као „плава гробница“, јер су га временом настанили бескућници и зависници, од којих су многи ту и страдали. Хотел Фјорд у Котору пословао је до 2003. године, када је, након само

3 Изложбу под називом *Treasures in disguise* што у преводу значи *Скривена блага*, осмислили су кустоси: Дијана Вучинић (DVARP), Боштан Вуга (SADAR+VUGA), Симон Хартман (Simon Hartman) (HHF Architects), Илка и Андреас Руби (Ilka & Andreas Ruby) (Ruby Press) и Небојша Аџић.

Сл. 2. Спомен-дом у Колашину 2014. године, фотографија: Лука Бошковић, (извор: Archdaily). / Fig 2. Memorial House in Kolašin, 2014, Luka Bošković Photography (source: Archdaily).

19 година експлоатације, уведен у стечај. У каталогу црногорске изложбе, Вукићевић поставља реторичко питање о нашој способности да очувамо архитектонску љепоту коју ауторски тим описује као „скривено благо“.

Објекти представљени у црногорском павиљону настали су у специфичним друштвеним и политичким околностима, симболизујући период који многи критичари описују као прелаз од социјалистичког реализма ка социјалистичком естетизму. Ова транзиција одражава не само промјене у архитектонском изразу, већ и сложен дијалог између идентитета, колективне меморије и културних вриједности. Према Кулић, Мрдуљаш и Талер (Thaler), модернизација Југославије обухватила је изградњу опсежне мреже институција „социјалног стандарда“, међу којима су доминирали образовни, здравствени, културни и спортски објекти, планирани на свим нивоима, од локалног до националног (Kulić, Mrduljaš i Thaler, 2012). Нови објекти, реализовани претежно у модернистичком архитектонском изразу, дубоко су се укоренили у колективном сјећању региона као кључни симболи савременог живота, играјући значајну улогу у процесу социјализације грађана од најранијег дјетињства. Вучковић објашњава да је култура посматрана као саставни дио живота радног човјека, док су домови културе служили као простори за реafirмацију њеног „револуционарног и ослободилачког значаја“ (Vučković, 2018). У њима су радним људима биле омогућене културне вриједности савременог друштва, с циљем рушења „класних баријера“ и остваривања социјалне једнакости: нови концепти домова културе истовремено су преузимали улогу друштвених домована. Шездесете и седамдесете године прошлог вијека, обиљежене развојем секуларизоване сакралности кроз амбициозне културне пројекте, отвориле су архитектама бројне могућности, посебно у неразвијеним дијеловима Југославије, гдје

су се градили вишенамјенски објекти, финансирани међународним позајмицама (Košir, 2010). Посебно је било значајно што су аутори бирани путем јавних конкурса, а не директних погодби. Марко Мушич⁴ се истакао као један од најчешћих побједника тих конкурса, а његов први реализовани пројекат био је Спомен-дом у Колашину 1975. године након освојене прве награде на јавном савезном југословенском конкурс спроведеном 1970. године. (Сл. 1 и 2) Пројекат је добио Савезну југословенску награду 4. јул⁵ и Награду Прешерновог фонда⁶ 1976. године. У ширем контексту југословенске архитектуре, Спомен-дом савршено осликава дух времена у којем су архитекте тежиле иновативности и аутентичности, уклапајући се у идеолошке оквире социјалистичке државе, при чему су монументалност и апстрактне форме служиле не само као естетски изрази, већ и као симболи колективне борбе и заједништва. Спомен-дом у Колашину је, према избору платформе World Monuments Fund,⁷ уврштен међу 30 најзначајнијих архитектонских достигнућа у свијету.

⁴ Марко Мушич је словеначки архитекта и академик, рођен 1941. године. Добитник је награде Прешерновог фонда 1976. године за објекат Спомен-дома у Колашину и Прешернове награде за животно дјело 2021. године. Познат је нарочито по дјелима којима балансира између архитектуре и скулптуре, полигоналних форми и органских волумена кроз које интерпретира и транспонује регионални карактер.

⁵ Савезна југословенска награда 4. јул, коју је основала Социјалистичка Федеративна Република Југославија 1951. године, додељивана је за изванредна остварења у различитим областима, укључујући културу, умјетност, науку и спорт, као и за допринос развоју друштва и социјализма.

⁶ Награда Прешерновог фонда основана је 1961. године у Словенији и додељује се за изванредна умјетничка остварења. Ова награда носи име по словеначком пјеснику Францу Прешерну, који је један од најзначајнијих представника словеначке књижевности.

⁷ World Monuments Fund (WMF) је непрофитна организација основана 1965. године, са сједиштем у Њујорку, која се бави очувањем угрожених културних споменика широм свијета. WMF идентификује, штити и рестаурира значајне архитектонске и културне локалитете који су у опасности, а један од његових најпознатијих пројеката је World Monuments Watch, листа која се објављује сваке двије године и помаже у прикупљању средстава и подизању свијести о потребним локацијама за заштиту.

Сл. 3. Дом Револуције у Колашину, фотографија Викторија Николић, 2014 (извор: лична архива). / Fig. 3. House of Revolution in Kolašin, foto: Viktorija Nikolić, 2014 (source: private archive)

Годину дана касније, 1976. године, Марко Мушич осваја још једну прву награду на опште-југословенском анонимном конкурс за идејно рјешење Дома Револуције у Никшићу, који је спроведен након што је 18. септембра 1974. године донијета Одлука о изградњи споменика палим борцима из Другог свјетског рата, тачно 30 година након ослобођења

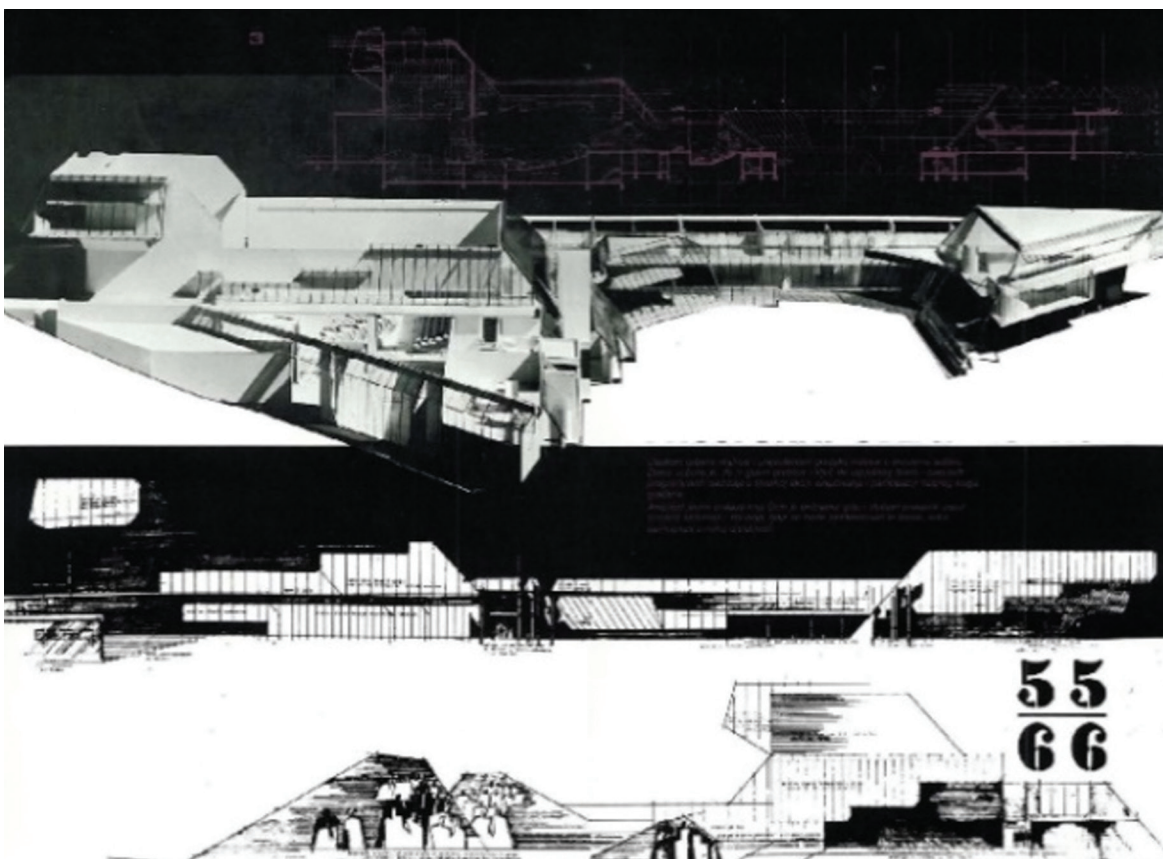
Никшића од нацистичке окупације. (Сл. 3 и 4) Дом Револуције требало је да постане кључни симбол града, с апстрактном волуметријом у облику сфинге, која симболизује заштиту Никшића и буди осјећај поноса код грађана.

Смјештен у централном дијелу града, требало је да постане активна друштвено-културна зона повезана са урбаним окружењем кроз разноврсне програме, укључујући ресторане, љетњи амфитеатар, главни аудиторијум, студије за балет и позориште, библиотеку и меморијалне просторе. Приликом конципирања овог пројекта, Марко Мушич је у интервјуу који је објављен у другом Билтену *Дуг револуцији*⁸ 1976. године, истакао значај стварања инспиративне, покретне и динамичне архитектуре која не служи само као формална кулиса, већ представља богатство унутрашњих и спољашњих простора, омогућавајући максималну прилагодљивост различитим специфичним потребама и ситуацијама. Скоро пола вијека касније, у интервјуу који је објављен за *Портал омладина*, 2024. године⁹, Мушић указује да је од самог почетка била наглашена племенита жеља да се Домом реализују бољи услови за будуће

8 Билтен је био информативна публикација коју је издавао Одбор за подизање Дома Револуције у Никшићу, на чијем је челу био Вељко Зековић, народни херој. Циљ Билтена био је редовно информисање јавности о напретку пројекта, укључујући извјештаје о градњи, финансијским плановима, те подршци коју је пројекат добијао.

9 Јелена Контић је 8. децембра 2025. године у интервјуу за *Портал омладина* разговарала са Марком Мушичем поводом реконструкције Дома Револуције у Никшићу.

Сл. 4. Пројекат Дома Револуције (извор: <http://www.ateljemarkomusic.si/>). / Fig. 4. Project of House of Revolution in Kolašin (source: <http://www.ateljemarkomusic.si/>).

Сл. 5. Хотел Фјорд након изградње (извор: Каталог црногорске изложбе на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији). / Fig. 5. Hotel Fjord after completion (source: Catalogue of Montenegrin exhibition, 14. Architecture Biennale, Venice).

генерације: услови културног образовања и одгоја, који ће младима омогућити равноправно и успјешно укључивање у хоризонте ширег свијета.

Као и у претходна два примјера, хотел Фјорд је настао на основу отвореног архитектонског конкурса спроведеног 1986. године, на којем је побједу однио Златко Угљен, један од најугледнијих босанскохерцеговачких архитеката¹⁰. (Сл. 5 и 6) Хотел се налазио на крају Бококоторског залива, близу историјског центра Котора, који је под заштитом UNESCO-а. По завршетку изградње, обухватао је 155 соба, четири апартмана, више ресторана и барова, тениске терене, базен и конференцијски центар. Овај објект представљао је одређени отклон од херојског модернизма, а његова коначна форма успјела је да постигне хармонију с амбијентом и архитектонским идентитетом овог дијела залива, као и старог града, осигуравајући повезаност с природним окружењем и културним наслијеђем Котора.

4. ТРАНСФОРМАЦИЈА МОДЕРНИСТИЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ НАКОН 14. ВЕНЕЦИЈАНСКОГ БИЈЕНАЛА АРХИТЕКТУРЕ: РЕФЛЕКСИЈА И АКТУЕЛНА НЕГАЦИЈА МОДЕРНИЗМА

Догађаји који су услједили након обећавајућег представљања модернистичког наслијеђа Црне Горе на Бијеналу архитектуре у Венецији 2014. године указују на негативне последице по црногорски простор, које су обиљежене недостатком систематичне анализе просторног развоја и изостанком кохерентне стратегије урбанистичког планирања. У наставку се анализирају промјене на предметним објектима, условљене друштвено-политичким аспектима, кроз евалуацију стања објеката у периоду од десет година након венецијанске изложбе.

Годину дана након затварања црногорског павиљона, Министарство одрживог развоја и туризма расписује међународни, једностепени и анонимни Конкурс за идејно архитектонско рјешење адаптације и реконструкције Дома Револуције у Никшићу.¹¹ Прву награду на овом конкурс су освојили SADAR+VUGA и HHF architekten. Нови предлог реконструкције укључивао је коришћење

¹⁰ Златко Угљен је архитекта и професор емеритус на Архитектонском факултету у Сарајеву, рођен 1929. године у Мостару. Добитник је бројних награда за архитектуру од којих се издваја Ага Кханова награда за архитектуру, 1983. године, а његови цртежи су постали дио збирке у МоМА у Њујорку.

¹¹ На међународном Конкурсу за идејно архитектонско рјешење адаптације и реконструкције Дома Револуције у Никшићу, који је био отворен од 13.11.2015. до 12.02.2016. године, пристигло је девет радова, а жири је 11. марта 2016. године донио једногласну одлуку о расподјели награда. Жири су чинили архитекте: Небојша Аџић (предсједник), Мароје Мрдуљаш, Милош Косец, правник Данило Гвозденовић и умјетница Јелена Томашевић.

Сл.6. Хотел Фјорд након изградње (извор: Каталог црногорске изложбе на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији)./ Fig. 6. Hotel Fjord after completion (source: Catalogue of Montenegrin exhibition, 14. Architecture Biennale, Venice).

постојеће структуре, уз минималне интервенције које ће трансформисати објекат у нови тип урбаног простора према методологији 10+20+70 (10% површине за кафиће и комерцијалне просторе, 20% за променаде и наткривене градске просторе и 70% заштићени простори ван употребе који се могу активирати према потребама). Реконструкција Дома Револуције званично је започела 2018. године, међутим, реализацију конкурсног рјешења пратила су бројна контроверзна питања и несугласице између првонаграђених архитеката и локалне самоуправе. То је довело до значајних одступања од оригиналног конкурсног рјешења и главног пројекта, при чему су поједини дјелови објекта срушени и реализују се супротно конкурсном рјешењу. Локална самоуправа већ годинама спроводи пројекат „реконструкције“ тако што дјелове објекта даје у закуп различитим инвеститорима на период од 30 година. Ови пројекти се имплементирају као аутономне просторне и волуметријске цјелине, занемарујући интеграцију у постојећи контекст и архитектонски идентитет изворног објекта. У овим функционално и просторно независним цјелинама сада функционишу теретана, супермаркет, месара, спортска продавница и просторије Радиотелевизије Никшић. (Сл. 7 и 8)

Спомен-дом у Колашину, међутим, био је предмет другачијег приступа. За ово културно добро од националног значаја је током година представљено више идеја: од

потпуног рушења (прије 2014. године), до амбиција за његовом обновом и стављањем у функцију након одјека венецијанске изложбе. Након што је у јулу 2018. године проглашен културним добром од локалног значаја, Министарство културе је 2019. године најавило израду Конзерваторског пројекта за реконструкцију објекта, како би му се додијелила одговарајућа намјена. Овај процес је усклађен са четворогодишњим Планом стратешког развоја општине Колашин за период 2018–2022, који је предвиђао реконструкцију, а укључивао је набавку монтажно-демонтажне позоришне бине, опреме за чување културних експоната и формирање атељеа намијењених умјетницима. Након тога, јавности су представљене и идеје о трансформисању Спомен-дома у музеј савремене умјетности, да би, у августу 2023. године започели радови адаптације без конзерваторског пројекта и без сагласности аутора, архитекте Марка Мушича. Према важећој законској регулативи, радови адаптације¹² подразумијевају промјене у унутрашњости објекта без интервенција на конструкцији и фасади. Међутим, радови који се тренутно изводе на овом

12 Чланом 5 Закона о планирању простора и изградњи објеката („Службени лист Црне Горе“ број 64/17, 44/18, 63/18, 11/19, 82/20, 86/22 и 04/23), адаптација је дефинисана као извођење радова на постојећем објекту, којима се: врши промјена организације простора у објекту, врши замјена уређаја, постројења, опреме и инсталација, а којима се не утиче на стабилност и сигурност објекта, не мијењају конструктивни елементи, не мијења спољни изглед и не утиче на безбједност сусједних објеката, саобраћаја, заштите од пожара и животне средине.

Сл. 7. Реконструкција Дома Револуције, 2020. године (извор: <https://www.intersport.me/store/intersport-niksic-2/>). / Fig. 7. Reconstruction of the House of Revolution, 2020 (source: <https://www.intersport.me/store/intersport-niksic-2/>).

објекту подразумевају зајмену фасадних отвора и измјену фасаде премазивањем целокупног објекта бијелом бојом. (Сл. 9) Ове интервенције нису у складу са изворним стањем објекта чија је завршна материјализација била натур бетон. Културна добра су, према Закону о заштити културних добара, валоризовани дио културне баштине од општег интереса,¹³ што значи да је то сегмент културне баштине

који је држава формално препознала и у посебној је обавези да га чува, а што даље имплицира да сви радови на споменицима културе морају бити предмет интересовања Управе за заштиту културних добара, њихових налаза и елабората, уз стручни надзор. С тим у вези, јасно је да су пропуштени процедурални кораци приликом започињања и вршења тренутних радова, што указује на занемаривање значаја споменика културе и архитектонских остварења у Црној Гори уопште.

¹³ Чланом 3 Закона о заштити културних добара („Службени лист Црне Горе“, бр. 49/10, 40/11, 44/17, 18/19), културна добра се, као валоризовани дио културне баштине од општег интереса, штите у складу са овим законом и међународним прописима, без обзира на вријеме, мјесто и начин стварања, поријекло, у чијем су власништву и на њихов свјетовни или

вјерски карактер; заштита је од јавног интереса и заштиту има и заштићена околина непокретног културног добра.

Сл. 8. Реконструкција Дома Револуције, 2024. године (извор: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/729543/otvorena-nova-zgrada-radio-televizije-niksic-ostvarenje-sna-brojnih-generacija-medijskih-radnika>) / Fig. 8. Reconstruction of the House of Revolution, 2024 (source: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/729543/otvorena-nova-zgrada-radio-televizije-niksic-ostvarenje-sna-brojnih-generacija-medijskih-radnika>)

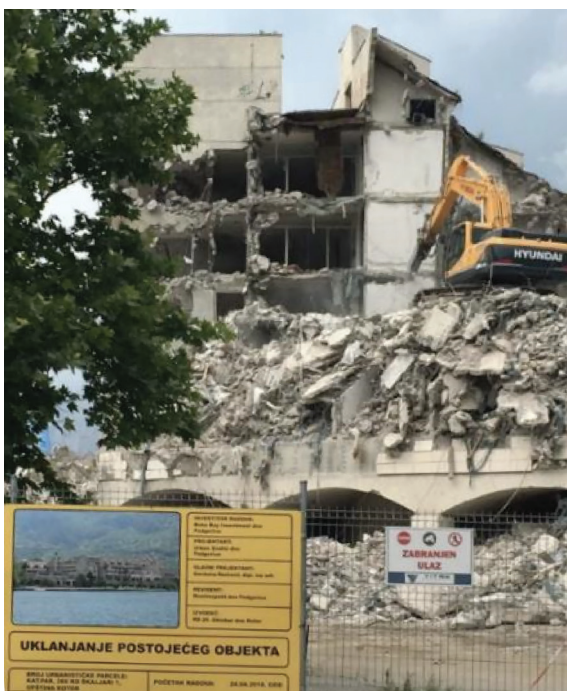
Сл. 9. Радови на реконструкцији Спомен-дома у Колашину, 2024, фотографија: Викторија Николић (извор: приватна архива). / Fig. 9. Reconstruction works on Memorial house in Kolašin, 2024, photo: Viktorija Nikolić (source: private archive). /

Најекстремнији случај отпора према југословенском модернизму¹⁴ доживио је хотел Фјорд који је прошао кроз ваучерску приватизацију, а након стечаја је продат ирским бизнисменима 2005. године. Исте године је затворен, а нови власници су планирали његово рушење и изградњу

новог хотелског комплекса која се није десила, па је објект остало на терену у фази пропадања до 2017. године када га је купила компанија Boka Bay Investments. И поред покушаја стручне јавности да укаже на посебан карактер и значај овог архитектонског дјела, нарочито након изложбе у Венецији 2014. године, рушење хотела је почело 26. априла а завршено је 15. јуна 2018. године. (Сл. 10) Годишима након тога на локацији су егзистирали остаци срушеног хотела што је угрожавало имиџ Котора и изазивало револт локалног становништва, да би, 2021. године, била најављена изградња новог луксузног хотела на мјесту хотела Фјорд и зграде Југооцеанија. До данас нису започети радови на изградњи новог комплекса.

14 Југословенски модернизам је, према Кулић, Мрдуљаш и Талер, заузимао јединствену позицију, истовремено припадајући глобалном модернистичком покрету и одговарајући на специфичне потребе локалног развоја (Kulić, Mrduljaš i Thaler, 2012). Архитекте у Југославији су вјешто посредовале између универзалних модернистичких принципа и локалних економских и друштвених услова, стварајући препознатљив архитектонски језик.

Сл. 10. Рушевина хотела Фјорд (извор: <https://montenegroirl.com/the-fall-of-hotel-fjord/>). / Fig. 10. Ruins of the Hotel Fjord (source: <https://montenegroirl.com/the-fall-of-hotel-fjord/>).

5. ИСТРАЖИВАЧКИ НАЛАЗИ И МАТЕРИЈАЛИЗАЦИЈА РЕАЛИЗОВАНИХ МЈЕРА И ИНТЕРВЕНЦИЈА

У циљу вршења квалитативне анализе стања објеката који су предмет овог истраживања, успостављена су три критеријума вредновања: архитектонски идентитет, културни идентитет и друштвени идентитет. Такође, успостављени су и поткритеријуми који се односе на очуваност изворне структуре и волуметрије, изворног архитектонског стила, постојање заштите градитељског наслијеђа кроз планску документацију, очуваност културног идентитета кроз задржавање изворне функције објекта и присутност институционалне перцепције. С обзиром на значајан друштвено-политички преокрет који је уследио након распада Југославије, дошло је до формирања колективног отклона од претходних идеологија, што је створило идеалне услове за успостављање нове политичке моћи и управљање економијом. У наредним деценијама простор, као кључни ресурс, коришћен је

БР	КРИТЕРИЈУМ	ОЗНАКА	ДОМ РЕВОЛУЦИЈЕ НИКШИЋ	ХОТЕЛ ФЈОРД КОТОР	СПОМЕН ДОМ КОЛАШИН
K1	АРХИТЕКТОНСКИ ИДЕНТИТЕТ	K1A	Очуваност изворне структуре и волуметрије	(-) НИЈЕ ОЧУВАНА	(+) ОЧУВАНА
		K1B	Очуваност изворног архитектонског стила	(-) НИЈЕ ОЧУВАН	(-) НИЈЕ ОЧУВАН
		K1C	Заштита градитељског наслијеђа кроз законе и планску документацију	(-) НИЈЕ ПРЕДВИЂЕНА	(+) ПРЕДВИЂЕНА
K2	КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ	K2A	Очуваност културног идентитета кроз задржавање изворне функције објекта	(-) НИЈЕ ОЧУВАН	(+/-) ДЕЛИМИЧНО ОЧУВАН
K3	ДРУШТВЕНИ ИДЕНТИТЕТ	K3A	Присутност институционалне перцепције	(-) НИЈЕ ПРИСУТНА	(+/-) ДЕЛИМИЧНО ПРИСУТНА

Таб 1: Успјешност очувања архитектуре према критеријумима. Извор: аутор. / Tab 1: Effectiveness of architectural preservation based on criteria. Source: author.

и злоупотребљаван на различите начине, док значајна архитектонска остварења социјалистичке Југославије нису препозната од стране државе као архитектонска, културна и друштвена вриједност. (Таб.1)

Тако је Дом Револуције у Никшићу постао алат за задовољавање потреба потрошачког друштва, гдје и поред напора да се кроз конкурсно архитектонско рјешење објекат валоризује као средиште друштвених и културних догађања, накнадним интервенцијама губи изворни идентитет архитектонског стила, карактеристичну монументалност и идеолошко полазиште. Слични узроци су довели и до рушења хотела Фјорд. Међутим, у овом случају је изостала чак и иницијална намјера државе и институција које се баве заштитом градитељског наслијеђа да се објекат сачува и реконструише, па је планском документацијом омогућено рушење овог објекта. Економски аспект, приватизација и инвеститорски утицај су још једном превагнули у односу на питање наслијеђа и очувања архитектонског и културног идентитета. Последњи „ударца“ на ремек дјела архитектуре у Црној Гори задат је омогућавањем промјене спољашњег изгледа Спомен-дома у Колашину у околностима непрофесионалног поступања и поред активног реаговања стручне јавности против овакве интервенције. Кроз пројект „адаптације“, објекат је наношењем бијелог завршног премаза на фасаду изгубио свој изворни идентитет архитектуре брутализма, чиме је ослабљена аутентичност карактеристичне обраде фасаде од натур бетона, која је претходно дефинисала његов естетски и структурални карактер.

Могући узроци неадекватног третмана истражених објеката могу се сагледати кроз призму системског односа институција према модернистичкој архитектури у Црној Гори, што је анализирано кроз обраду новинских чланака¹⁵,

који се односе на објекте који су предмет истраживања. (Таб. 2) Коришћење новинских чланака као извора информација омогућава детекцију доминантних наратива и имплицитних ставова система према овим објектима. На примјер, Дом Револуције у Никшићу постао је епицентар контрадикторних ставова, што се огледа у насловима попут *Један виц и отворено ругање* или *Након 30 година, радови можда почну*, док је стварност другачија, обиљежена сталним препрекама, као што показује наслов *Радови стали због самовоље и кршења закона*, док се реконструкција наставља под симболичним називом *Маратонци трче нови круг*. Контроверзе су додатно појачане вијестима о рушењу дијела објекта, док наслови попут *Оживјеће још 1.596 квадрата 'плаве гробнице'* сугеришу критички став према стварној могућности трансформације овог простора у атрактивну локацију за улагање. Овим насловима открива се недостатак стратешког приступа у управљању архитектонским наслијеђем, чиме се рефлектује институционална неспособност да се објекти модернистичке архитектуре у Црној Гори адекватно валоризују и заштите. Ово се манифестује кроз одсуство правовремених и јасно дефинисаних мјера очувања, као и кроз потезе који се ослањају на ад хок рјешења, често вођена економским императивима умјесто дугорочним интересима очувања наслијеђа. Ипак, након извршених рушења, реконструкција и доградњи, нови простори врло брзо почињу да функционишу, што указује на доминацију савременог потрошачког друштва, често лишеног дубљих вриједности, у складу с политичким системом који омогућава и подстиче овакве трансформације. У интервјуу за портал *Vijesti* 2021. године,¹⁶ Мушич је изразио незадовољство реконструкцијама Дома Револуције, наводећи да рушење простора библиотеке и умјетничких студија за креативни одгој младих због уређења месаре,

15 За потребе овог истраживања прикупљена је обимна база новинских чланака која укључује разноврсне часописе и текстове на онлине порталима објављиване од представљања Црне Горе на Венецијанском бијеналу 2014. године, па све до данас. Из ове базе података одабран је узорак од девет репрезентативних чланака, који својим насловима и садржајем најјасније освјетљавају догађаје повезане с објектима који су предмет истраживања и детаљно описују процесе њихове трансформације.

16 Јелена Контић је 14. јула 2021. године у интервјуу за *Vijesti* разговарала са Марком Мушичем поводом његовог освајања Прешернове награде за животно дјело, највећег признања које Република Словенија додељује у области умјетности, током којег је Мушич говорио о својим радовима и значају архитектуре савременог доба за нове генерације и потврђивање идентитета.

представља апсурд који превазилази чак и дистопијске сценарије из романа Фаренхајт 451 (Fahrenheit 451) Реја Бредберија. Такође је истакао иронију што је пјесма *All Falls Down* Алана Валкера (Alan Walker) снимљена у Дому Револуције, у сада уништеном центру друштвеног живота Никшића.

Новински чланци који се односе на промјене на Спомен-дому у Колашину имају посебан значај јер документују конкретне примјере институционалних пропуста, попут реконструкција изведених без претходно дефинисаних конзерваторских услова и неадекватних интервенција које угрожавају просторни и архитектонски идентитет објекта. Ови примјери освјетљавају дубље структурне проблеме у систему заштите културних добара, укључујући недостатке у законодавном оквиру, изостанак конзерваторске регулативе и мањак стручног, интердисциплинарног

приступа управљању и очувању архитектонског наслијеђа. Док се најављује адаптација објекта уз додатних 100.000 еура неподвижених трошкова, архитекту Мушића грађани упозоравају на „варваризам“ у његовом третману. Сличне теме се појављују и у контексту хотела Фјорд, гдје наслови попут *Пали последњи зидови хотела Фјорд* или *Културна добра у ЦГ падају пред налетом инвеститора: Свијет се клања, а ми рушимо* указују на перцепцију губитка значајног дијела културног наслијеђа, и симболизују пропуштене прилике за очување културног идентитета. Сукоби око интервенција на овим објектима одражавају дубље друштвене дилеме између модернизације и очувања наслијеђа, али и ширу тенденцију система да занемарује вриједност модернистичке архитектуре. Ови примјери указују на дубоку неразвијеност свијести о значају модернизма, који се често доживљава као непожељна архитектонска фаза, што доводи до систематског

Tab 2: Преглед изабраних новинских чланака 2017–2024. Извор: аутор / Tab 2: Selection of Newspaper Articles Reviewed, 2017–2024. Source: Author

БР	ДОМ РЕВОЛУЦИЈЕ НИКШИЋ		СПОМЕН-ДОМ КОЛАШИН		ХОТЕЛ ФЈОРД КОТОР	
	Наслов новинског чланка	Датум објаве и извор	Наслов новинског чланка	Датум објаве и извор	Наслов новинског чланка	Датум објаве и извор
1.	<i>Један виц и отворено ругање</i>	11.11.2017. портал Vijesti	<i>Избор за најатрактивније модерно свјетско архитектонско дјело</i>	07.05.2017. портал Vijesti	<i>Продат хотел „Фјорд“</i>	07.03.2018. портал Dan
2.	<i>Након 30 година, радови могу да почну</i>	18.12.2017. портал Vijesti	<i>Пропада некадашњи понос Колашина</i>	11.08.2019. портал Vijesti	<i>Пали и последњи зидови хотела Фјорд</i>	04.06.2018. портал CDM
3.	<i>Дом Револуције: Радови стали због самовоље и кршења закона</i>	11.07.2018. портал Vijesti	<i>Колашин: Спомен-дом годишње троши 25.000 еура за струју</i>	11.05.2020. портал Vijesti	<i>Културна добра у ЦГ падају пред налетом инвеститора: Свијет се клања, а ми рушимо</i>	02.08.2018. портал Vijesti
4.	<i>Маратонци трче нови круг</i>	28.07.2018. портал Vijesti	<i>Деценијски симбол Колашина постаје руина</i>	26.02.2022. портал Vijesti	<i>Градња хотела са пет звјездица креће за годину</i>	28.10.2019. портал bankar.me
5.	<i>РТ Никшић добија простор у Дому Револуције</i>	05.11.2019. Pobjeda	<i>Бисер црногорске архитектуре чекају бољи дани: Спомен-дом у Колашину да буде музеј савремене црногорске умјетности</i>	29.12.2022. портал Aktuelno	<i>Депонија грађевинског отпада: Срушени Фјорд дочекује туристе</i>	14.01.2019. портал Vijesti
6.	<i>Никшић: Компанија Горановић срушила дио Дома Револуције</i>	04.05.2020. портал Vijesti	<i>Почиње адаптација Спомен-дома у Колашину</i>	08.08.2023. портал Vijesti	<i>Остаци срушеног хотела Фјорд и даље се налазе на истом мјесту, наочиглед бројних туриста и мјештана</i>	06.06.2019. портал Vijesti
7.	<i>Од симбола пропадања до атрактивног мјеста за улагање</i>	16.01.2020. портал CDM	<i>Колашин: За Спомен-дом још 100.000 еура</i>	24.10.2023. портал Vijesti	<i>Отпад код хотела Фјорд у Котору биће рециклиран до априла</i>	15.10.2019. портал Aktuelno
8.	<i>Почели радови на Дому дигиталне револуције у Никшићу</i>	11.09.2023. портал Vijesti	<i>Архитекта Мушић упознат са варваризмом на Спомен-дому у Колашину: Сумњиви послови Мартиновића стигли и до Словеније</i>	20.12.2023. портал Aktuelno	<i>Бивши власник хотела „Фјорд“ тужио Црну Гору због штете од скоро 15 милиона еура</i>	11.05.2023. портал Dan
9.	<i>„Оживјеће“ још 1.596 квадрата „плаве гробнице“</i>	03.11.2023. Pobjeda	<i>Покрет „Заједно градим Колашин“ поднио пријаву поводом радова на Спомен-дому</i>	17.01.2024. портал Vijesti	<i>Демократска алтернатива ће преиспитати уговоре за локацију хотела Фјорд и вратити га Општини</i>	15.09.2024. портал Dan

потцјењивања и губитка важних симбола колективне меморије и културног идентитета.

Анализа новинских чланака, који представљају значајну базу података у овом истраживању, открива не само информативни, већ и дијагностички потенцијал, указујући на системске недостатке у управљању културним добрима и архитектонским наслијеђем модернизма у Црној Гори. Ови чланци рефлектују неадекватне и несистематске институционалне одговоре, често подложне економским и политичким притисцима. Кроз њихову анализу идентификовани су дубљи структурни проблеми, међу којима су недостатак међуинституционалне координације, слабости законодавног оквира и дефицит стручног, холистичког приступа очувању архитектонске баштине.

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Предметно истраживање пружа свеобухватан и интердисциплинаран увид у комплексне изазове очувања модернистичке архитектуре на територији Црне Горе, с фокусом на репрезентативне примјере из социјалистичког периода – Дом Револуције у Никшићу, Спомен дом у Колашину и хотел Фјорд у Котору – који су представљени на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији 2014. године. Анализа је указала на дубоко укоријењене обрасце деградације ових објеката, који су посљедица сложених друштвено-политичких, економских и институционалних околности, карактеристичних за транзициони период након распада Југославије. Примјеном методолошког оквира који обухвата квалитативну анализу кроз студије случаја и критеријуме процјене архитектонског, културног и друштвеног идентитета, истраживање је омогућило прецизну евалуацију физичког стања, идентификацију промјена намјене објеката и присутност институционалне перцепције значаја ових објеката. Резултати су показали да је архитектура Црне Горе из периода модернизма изложена континуираном губитку аутентичности и идентитета, што је

посљедица неадекватног управљања на институционалном нивоу, недостатка конзистентних законских и планских смјерница, као и превласти економских интереса над принципима заштите културног наслеђа.

Како истичу Штиерли (Stierli) и Кулић, ови објекти су у постјугословенском контексту сведени на ниво комерцијалних некретнина, при чему је занемарен њихов културно-историјски значај (Stierli, Kulić, 2018). Надаље, према Коширу, главни уништавалац архитектуре није зуб времена, већ људски фактор (Košir, 2010). Људске активности, као што су неадекватно управљање, лоше планиране реконструкције, небрига, као и намјерне акције попут демолирања или неодговорне приватизације, представљају већу пријетњу архитектонским објектима него природни процеси. У том контексту, истраживање указује на ургентну потребу за редефинисањем приступа заштити архитектонског наслеђа објеката из периода модернизма у Црној Гори. Државне институције и стручна јавност морају дјеловати у синергији како би развили интегрисане стратегије заштите које обједињују законске мјере, едукацију и ширу друштвену партиципацију. Кључни задатак је успостављање механизма који ће омогућити очување архитектонске аутентичности ових објеката, уз њихово прилагођавање савременим потребама, а све у складу с принципима одрживости и одговорне валоризације.

Остаци наслијеђа југословенског модернизма на територији Црне Горе представљају значајан сегмент националног културног пејзажа, али и релевантан допринос глобалном модернистичком покрету. Његово очување није само питање техничке конзервације, већ и стварање одрживог модела у којем ће се валоризовати његова историјска, културна и симболичка димензија. Очување ових објеката од суштинског је значаја за изградњу колективног идентитета и очување културног континуитета у динамичном глобалном контексту.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Bojković, V. 2019. *Arhitektura i urbanizam Nikšića nakon Drugog svjetskog rata*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- De Michelis, M. 2014. Fundamentals. *Log*, 32, 93–102.
- Dimitrijević, B. 2016. *Potrošeni socijalizam, Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950–1974)*. Beograd: Edicija REČ.
- Goldhagen, S.W. *The Great Architect Rebellion of 2014*, *The New Republic*, 2014, avgust 30, <https://newrepublic.com/article/119202/architectures-rebellion-2014-venice-biennale>
- Hill, J. *Venice Biennale: Absorbing Modernity 1914–2014*, *World-Architects*, 2014, Jun 18, <https://www.world-architects.com/en/architecture-news/insight/2014-venice-biennale-absorbing-modernity-1914-2014>
- Jovanovic Weiss, S., Linke, A. 2017. *Socialist Architecture; The Reappearing Act*. Berlin: The Green Box.
- Košir, F. 2010. *Kolašin, Lovćen – od ljudskog ka izvanljudskom: Arhitekta Marko Mušić*. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Kulić, V., Mrduljaš, M. i Thaler, W. 2012. *Modernism In-Between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*. Berlin: JOVIS.
- Stamatović Vučković, S. 2018. *Arhitektonska komunikacija i objekti kulture u Crnoj Gori 1945–2000*. Univerzitet Crne Gore.
- Sierli, M., Kulić, V. 2018. *Toward a concrete utopia: architecture in Yugoslavia 1948–1980*. New York: The Museum of Modern Art.
- Vukićević, B. *Koncept Rema Kolhasa i Bijenale u Veneciji*, *Vijesti*, 2013, maj 11, <https://www.vijesti.me/zabava/277755/koncept-rema-kolhasa-i-bijenale-u-veneciji>
- Zakon o planiranju prostora i izgradnji objekata* („Službeni list Crne Gore” broj 64/17, 44/18, 63/18, 11/19, 82/20, 86/22 i 04/23)
- Zakon o zaštiti kulturnih dobara* („Službeni list Crne Gore”, br. 49/10, 40/11, 44/17 i 18/19)
- Sl. 8. Rekonstrukcija Doma revolucije, 2024. godine (izvor: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/729543/otvorena-nova-zgrada-radio-televizije-niksic-ostvarenje-sna-brojnih-generacija-medijskih-radnika>)
- Fig. 8. Reconstruction of the House of Revolution, 2024 (source: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/729543/otvorena-nova-zgrada-radio-televizije-niksic-ostvarenje-sna-brojnih-generacija-medijskih-radnika>)
- Sl. 9. Radovi na rekonstrukciji Spomen doma u Kolašinu, 2024, fotografija: Viktorija Nikolić (izvor: privatna arhiva)
- Fig. 9. Reconstruction works on the Memorial house in Kolašin, 2024, photo: Viktorija Nikolić (source: private archive)
- Sl. 10. Ruševina hotela Fjord (izvor: <https://montenegrogirl.com/the-fall-of-hotel-fjord/>)
- Fig. 10. Ruins of the Hotel Fjord (source: <https://montenegrogirl.com/the-fall-of-hotel-fjord/>)

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Sl. 1. Spomen dom u Kolašinu, Fedja Košir (2010), (Od ljudskog ka izvanljudskom, arhitekta Marko Mušić, str. 25.)
- Fig. 1. Memorial House in Kolašin, Fedja Košir (2010), (From Human to Transhuman, Architect Marko Mušić, p. 25)
- Sl. 2. Spomen dom u Kolašinu 2014. godine, fotografija: Luka Bošković, (izvor: Archdaily)
- Fig. 2. Memorial House in Kolašin, 2014, Luka Bošković Photography (source: Archdaily)
- Sl. 3. Dom Revolucije u Kolašinu, fotografija Viktorija Nikolić, 2014, (izvor: lična arhiva)
- Fig. 3. House of Revolution in Kolašin, photo: Viktorija Nikolić, 2014. (source: private archive)
- Sl. 4. Projekat Doma Revolucije (izvor: <http://www.ateljemarkomusic.si/>)
- Fig. 4. Project for the House of Revolution in Kolašin (source: <http://www.ateljemarkomusic.si/>)
- Sl. 5. Hotel Fjord nakon izgradnje (izvor: Katalog crnogorske izložbe na 14. Bijenalu arhitekture u Veneciji)
- Fig. 5. Hotel Fjord after completion (source: Catalogue of Montenegrin exhibition, 14. Architecture Biennale, Venice)
- Sl. 6. Hotel Fjord nakon izgradnje (izvor: Katalog crnogorske izložbe na 14. Bijenalu arhitekture u Veneciji)
- Fig. 6. Hotel Fjord after completion (source: Catalogue of Montenegrin exhibition, 14. Architecture Biennale, Venice)
- Sl. 7. Rekonstrukcija Doma revolucije, 2020. godine (izvor: <https://www.intersport.me/store/intersport-niksic-2>)
- Fig. 7. Reconstruction of the House of Revolution, 2020 (source: <https://www.intersport.me/store/intersport-niksic-2>)

АПСТРАКТ

Основни мотив за писање текста је усмерен ка идентификацији присутности циборијумских структура у српској црквеној архитектури. Физичко подручје истраживања, у ширем погледу хришћански храм, и у ужем олтарски простор, разматра се методом идентификације обележја теолошког симболизма. Сакрална топографија хришћанског храма се тумачи са полазишта теолошког и програмског значаја. Просторне јединице цркве се укратко анализирају путем теолошког симболизма у циљу добијања сазнања о пореклу значења. Тежиште истраживања осветљава присутне врсте циборијума у прошлости и садашњости. Типолошки метод указује на присуство различитих типова циборијума. Методом утврђивања теолошког порекла осветлиће се типови циборијума у литургијској пракси српских православних цркава у прошлости. Функционалном методом ће се утврдити њихова намена. Дескриптиван приступ пружа увид у њихова архитектонска и декоративна обележја. У раду се разлаже начин сједињавања њихове функционалности са ликовношћу, истичући непроизвољан вид тумачења одговарајућег уметничког наслеђа. У оквиру развоја и употпуњавања физичке структуре олтара, анализирање савремених примера настоји да их представи као прилог одговору на питање њихове сврсисходности. Метода транспозиције ће у појединостима размотрити начин коришћења историјских модела и естетских образаца имплементираних у савремено дело.

Кључне речи: архитектура, црква, православни храм, циборијум.

ABSTRACT

The primary motive behind this paper is to identify the presence of ciborium structures in Serbian ecclesiastical architecture. The physical scope of the research encompasses, in a broader sense, the Christian temple, and more specifically, the altar space, which is examined through the method of identifying theological symbolism. The sacred topography of the Christian church is interpreted from the standpoint of theological and programmatic significance. The spatial units of the church are briefly analyzed through theological symbolism, in order to gain insight into the origin of their meaning. The research highlights the types of ciboria, both past and present. The typological method points to the existence of various types of ciboria. By determining their theological origin, the study will shed light on the types of ciboria in the liturgical practice of Serbian Orthodox churches throughout history. The functional method will determine their purpose. A descriptive approach provides insight into their architectural and decorative features. The paper examines the way in which their functionality is integrated with visual expression, emphasizing a non-arbitrary interpretation of the corresponding artistic heritage. As part of the development and completion of the altar's physical structure, the analysis of contemporary examples aims to present them as a contribution to answering the question of their meaningfulness. The method of transposition will consider in detail the ways historical models and aesthetic patterns are used and implemented in contemporary works.

Keywords: architecture, church, Orthodox temple, ciborium.

УВОД

Стилски полиморфан и слојевит, опус савремене црквене архитектуре и примењене уметности би требало да настоји да нагласи одговарајућу рецепцију претходних етапа развоја црквеног градитељства и сродних уметности (Marinković, 2010:179–182). Истовремено, исказује се потреба ангажовања својеврсних методолошких поступака, и код одређених тема, у различите видове архитектуре уз обраћање пажње на детаљ, аутентичност и комбинацију материјала. Тиме је, чини се, могуће изрећи

* Димитрије Маринковић, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, dimitrije013@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5011-0010>

јаснији став према актуелној црквеној архитектури, али и историји архитектуре уопште. Тако би се показало како данас архитектонска синхронија и дијахронија подједнако служе стварању промишљене, а тиме уједно и савремене православне црквене архитектуре, која брижљиво брине о очувању наслеђа и својеврсном аутентичном настављању традиције. Традиција не треба да буде схваћена као низ задатих правила, већ као слободно, недогматско *промишљање* и *примењивање* историје, као и испољавање својевсног *métier*-а архитектуре.

У стваралаштву савременог црквеног екстеријера и ентеријера храма које је својеврсна временска интерполација, између асимилације и контрапункта као његових основних принципа, исказује се потреба проналажења одговарајућег решења у коме би требало да на најбољи начин дође до изражаја стратегија суптилних, промишљених и утемељених интервенција без произвољности. Оне би требало да се огледају у транспонованом, поједностављеном и осавремењеном концепту и моделу, као и декоративном детаљу, који се увек налази у суштинској вези са окружењем. Стога, савремена црквена православна архитектура из превасходно културолошких разлога, треба да происходи из естетске категорије *узвишеног*, особене византијској провенијенцији (Kavarnos, 1988:42–43).

У првим вековима установљена просторна организација хришћанског храма налагала је његово унутрашње уређење испуњавањем одређених артифицираних објеката који су кореспондирали са одговарајућим обележјима богослужбених ритуала. Тема и предмет овог истраживања циборијума обухватају у ширем смислу материјални свет артифицираних објеката намењених богослужењу у православној цркви. Својим положајем, величином, обликом као и примењеним системом архитектонске декорације, ови објекти снажно утичу на обликовање визуелне културе.

Примени балдахинских структура и њиховом утицају на визуелну културу савременог доба, као специфичном архитектонско-литургијском феномену, није посвећена истакнута научна пажња. Сакрални смисао, улога и реторички потенцијал ових објеката происходе из симболичке употребе и значења. Њихова сврсисходност вуче корене још из старог века и она је до савременог доба остала непромењена.

Први векови хришћанства, у којима је дошло до утврђивања основних догмата и богослужбене форме, обухватили су и утврђивање праваца развоја визуелних уметности, чија материјализација је непосредно повезана са схватањем света и човека у оквиру нове вероисповести. С тога је архитектура, као својеврсна вештина људског стваралаштва, као и у свим претходним епохама, узела озбиљно учешће у тумачењу хришћанства, све до данас.

САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА ХРИШЋАНСКОГ ХРАМА

Шире физичко подручје овог истраживања је хришћански храм. У поларизацији мишљења антике и хришћанства, а изнад свега у настојању да хришћанство заузме одговарајуће позиције на историјској сцени, архитектура црпи искуства различитих културних вредности, док коначно, ношен хришћанском идејом, храм није више „стан Бога“, већ дом у коме се „ломи хлеб“, где се хришћани окупљају на „вечере љубави“ и место сусрета Бога и човека (Tomasović, 1990:110).

Уже подручје истраживања су просторне јединице хришћанског храма у којима се поставља и користи одговарајући богослужбени мобилијар. Просторне јединице хришћанског храма такође имају извесно симболичко значење. Почетак храма-цркве је припрата (нартекс)¹. У југозападном травеју припрате обично је и суд – фијала (φιάλη)² за освештану воду – агијазму (αγίασμα, агіазма) (Petković, 1935:1). Највећа просторна јединица храма је брод или лађа (ναός) (Fotić, 2007; Mirković, 1982:99,114–115)³. То је простор који симболизује Нојеву лађу у којој верни налазе „уточиште“ (Mirković, 1982: 99)⁴. У продужетку наоса се налази презвитерион кога чине олтарски простор, ђаконикон са јужне стране и протезис са северне стране олтара (Muravjov, 1993:14). Олтар (светилиште, altar ara) је простор у коме се налази часна трпеза (αγία τραπέζα, θυσιαστήριον) на којој се обављају свете тајне (Fundulis, 2004, 24; Kolesnikova, 2006:69–72), која већ у ранохришћанским временима често има одговарајући архитектонски покров, који се на овом месту назива киворионом (κιβώριον, Киворі́й) (Ορλανδου, 1954:476; Sturgis, 1989: 602-603; Tomasović, 1990:117; Harris, 2000:115; Bogdanović, 2002:7; Krauthajmer, Ćurčić, 2008:48; German, 2008:15; Marinković, 2010:125–139). Олтар најчешће има облик шкољке (αψίς-свод или лук, κόγχη, concha, absis), односно конхе која по светим оцима представља пећину у којој се родио Богомладенац (Mirković, 1982:99; Tomasović, 1990:114–115).

ЦИБОРИЈУМИ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ

Од времена када најстарије хришћанске заједнице почињу да граде своје храмове, оне их испуњавају циборијумима. Сходно основној намени, проистеклој из старијих цивилизација, а која се превасходно тиче слављења, али и физичке заштите садржаја који наткривају (Sturgis,

1 То је истовремено подручје Старог завета које просторно треба да подсећа на Мојсијеву скинију. Припрата је место уласка у Цркву и прихватање показаних, а тај улазак се остварује светом тајном крштења.

2 Фијала означава чашу: II Мојс. 27, 3; Нејем. 7, 60; Апок. 15, 7; 16, 1; 0 томе видети код: Petković, 1935:304.

3 Лађа, наос и храм су називи богослужбеног простора намењеног верницима првобитно у базиликама, а касније у свим црквама. 0 томе видети код: Fotić, 2007.

4 Наос је и „ново небо“ и „нова земља“, место заједнице освештаних и обожених чланова Цркве, царство Божије на земљи. 0 томе видети код: Mirković, 1982:99,114–115.

1989:602–603; Harris, 2000:115), развио се велики број типова овог црквеног уређаја (Marinković, 2010:125–139). Основну архитектуру циборијума чинили су стубови који су носили својеврстан покров разноврсних облика (Bogdanović, 2002:7). Различно обликовани стубови међусобно су били повезивани типом конструкције који се разликовао у односу на поднебље (Maksimović, 1961:30). Величина, материјал и раскош украса циборијума, посебно оних над часном трпезом (αἷα τραπεζα, θυσιαστήριον), увек су били у спрези са значајем храма и новчаном моћи његовог ктитора.

На нама територијално блиском источнојадранском подручју, особиту пажњу неколиких истраживача одавно је привукао велики број циборијума различитих типова насталих у прошлости. Они су подизани у периоду до Велике шизме, као и касније, тада припадајући црквама римокатоличког култа. Вредно је поменути исходе истраживања Војислава Кораћа (Korać, 2001:78–88, 107), Ђорђа Јанковића (Janković, 2007:87,93,99–100,104–105,114–116, 153), Павла Мијовића (Mijović, 1985:91–103), Дубравке Прерадовић-Петровић (Preradović-Petrović, 2002:247–267), Лазара Мирковића (Mirković 1951:277–280), Јованке Максимовић (Maksimović, 1961), Милке Чанак-Медић и Зорице Чубровић (Čanak-Medić, Čubrović, 2010), Павуша Вежића и Миленка Лончара (Vežić, Lončar, 2009) и Жељка Пековића (Peković 2010). Међу таквим објектима у бројности предњаче они који су још од времена раног средњег века грађени на јужном приморју источнојадранског подручја над часном трпезом.

ТРАДИЦИОНАЛНИ ЦИБОРИЈУМИ У СРПСКОЈ ЦРКВЕНОЈ АРХИТЕКТУРИ

Када је реч о црквама из византијског културног и духовног круга, у српским средњовековним црквама олтарски циборијуми – кивориони, присутни су само у различитим ликовним представама зидног сликарства. Тумачећи намену простора, ове представе истичу само садржајно обележје у структури слике (Stojaković, 1970, 165, 170, 183, 205). Постојање кивориона у српским средњовековним црквама није утврђено. Упркос познатим препорукама Светог Германа Цариградског и Светог Симеона Солунског за њиховим присуством у ансамблу литургијског мобилијара, разлог њиховог одсуства из православне литургијске праксе у средњовековној Србији није расветљен.

Кивориони се у српским црквама први пут појављују у нововековном раздобљу. Подизани су изнад часне трпезе на којој се у току литургије у славу Исуса Христа обавља бескрвна жртва (1. Коринћ. 10:18–21; Јевр. 13:10). С тога је часна трпеза покривена срачицом (кошуља, катаσάκιον),

односно сликом белог покрива у који је било увијено тело Христово.⁵ Иако још увек нису научно обрађени, познато је неколико олтарских циборијума насталих у нововековном раздобљу. Изнад часне трпезе у Саборној цркви у Сент Андреји (Davidov, 2001:91–92; Timotijević, 2008:13), у хиландарском католикону, као и у Саборној цркви у Пироту. Под утицајем грко-католичке традиције током XVIII века били су подигнути циборијуми над часним трпезама у олтарима црква у манастиру Лепавини, кога је вихор бомбрадовања однео 1943. године, као и у Крушедолу, који је познат по инвентарским белешкама, и који такође није остао сачуван (Timotijević, 2008:12–13).

Најстарији пример наткривне структуре у српском црквеном градитељству везује се за бочни огранак типологије циборијума (Marinković, 2010:126–127). Реч је о типу циборијума који наткрива фијалу за агиазму. Овај суд за воду пратио је развојни пут хришћанске симболике кроз слављење освештане воде испуњене божанским Духом. Фијала је служила искључиво за освештавање воде и њено чување (Kandić, 1998–1999: 61–77; Sturgis, 1989: 602–603; Brija, 1997:24; Popović, 2003:1; Kandić, 2005:155–157). У православној цркви чин великог водоосвештења обавља се на вечерњој служби пред сам празник Крштења Господњег (Богојављење) (Велики типик, 1929:96–98). Молитва за освештење воде је текст чији је садржај од изузетно велике догматске важности.⁶ О посебној намени фијале говори и чињеница да су овакве посуде обавезно имале поклопце, чија је сврха била чување освештане воде (Maksimović, 1977:244). Према светоотачком предању, освештена вода није кварљива, па је сходно томе могла да буде употребљавана током године (Popović, 2003:1). Она је служила за очишћење душе и тела, исцељење, заштиту од свих зала, спасавање од непријатеља (Kandić, 1998–1999:61–77; Čanak-Medić, Todić, 2005:238).

Настарији тип оваквог циборијума је био испред југозападног pročеља Богородичине цркве у манастиру Студеница.⁷ Слободан Ненадовић се својевремено бавио питањем његовог првобитног положаја (Nenadović, 1957:76–78). На основу сачуваног стилобата са базисима, он је изнео графички предлог реконструкције студеничког циборијума (Nenadović, 2003:147,155,456,463). Милка Чанак-Медић је спровела детаљно техничко снимање остатака и

⁵ Преко ње се уобичајено поставља нарочито украшен покривач (ἐνδύτιον, ἐνδύτιον, palla) који симболизује Спаситељево одело које сија као светлост. О томе видети код: Kolesnikova, 2006:75; Fundulis, 2004, 4; Mirković, 1982:101–102.

⁶ Текст Светог Софронија, патријарха јерусалимског из VII столећа, говори о космичкој димензији оваплоћења, као и Христовом крштењу као чину космичког обнављања. Јављање Свете Тројице на крштењу Господњем испуњава светлосту космос, а земља прима семе нове твари *освештењем природе вода* (Kandić, 1998–1999:61–77).

⁷ Код извесних страних истраживача и путописаца остаци овог циборијума су примећени у XIX столећу (Essenwein, 1886:157; Holtzinger, 1899:161).

дескриптивно их обрадила, укључујући и фијалу из каснијих времена (Čanak-Medić, 1986:144). Сачувани елементи овог циборијума су дескриптивном методом опсежно разматрани у циљу утврђивања његових конструктивних својстава као и украсних обележја. Последњих година, критички је обрађена Ненадовићева хипотетична реконструкција (Marinković, 2011:107–109).

Од осталих типова познат је и циборијум-проскинитар (προσκυνητήριον),⁸ који је у прошлости постојао у цркви Вазнесења Господњег у манастиру Жичи (Čanak-Medić, 1995:15–17; Čanak-Medić, 1997:114–128; Čanak-Medić, Todić, 2007:14). На основу исхода археолошких ископавања, као и истоврсних примера из цркава византијског културног круга, Даница Поповић је разматрала питање могућег садржаја који је овај тип прислоњеног циборијума-проскинитара могао да наткрива (Роровић, 2000:26), док се Милка Чанак-Медић бавила његовим обликовним претпоставкама (Čanak-Medić, 1997:114–128).

Подизањем манастира Крушедола почетком XVI века почињу да се оснивају и граде наши манастири са црквама којима је унапред одређивана *реликвијарна меморијска намена* (Timotijević, Kulić, 2009:17). Појединим црквама, попут крушедолске, ова намена је била допуњена и фунералном, која је утемљена на есхатолошком учењу о смртном телу, бесмртној души и вечном загробном животу (Timotijević, Kulić, 2009:18). Међутим, тек с краја XVII и у првим деценијама XVIII века, доследно савременим барокним схватањима, предолтарски простор се у црквама Карловачке митрополије почиње да уобличава као *teatrum sacrum*. Његову театралност, која се среће у средњоевропским римокатоличким црквама тог времена, у нашим храмовима истичу раскошно дрворезбарени и украшавани високи тронове за кивоте у које се смештају честице моштију светих (Timotijević, Kulić, 2009:32). Таква новина у реструктурираном уобличавању симболичне топографије храмова у Митрополији уведена је посредством римокатоличке посттридентске архитектуре, имајући за циљ да се у предолтарју истакне, како Тимотијевић каже, „... церемонијална торшественост литургијског ритуала“ (Timotijević, Kulić, 2009:32). У складу са оваквим тумачењем литургијског простора, у нашим црквама појављују се својеврсни тронове у виду проскинитара који се налазе у линији склопа иконостаса. Они су имали намену уоквиравања кивота са похрањеним моштима ради истицања њиховог значаја и култа у предолтарју. Такве проскинитаре најпре срећемо у Крушедолу (Timotijević, Kulić, 2009:59), потом Раковцу, Шишатовцу и Војловици (Todić, 2011:92). Међутим, једино се изнад кивота са

целокупним моштима Светог Теодора Тирона у Хопову налази балдахинска конструкција, која је подигнута 1747. године (Timotijević, 1999:123–137). Подстакнуту величином кивота који треба да истакне, структуру хоповског циборијума чини правоугаона „менза“ над којом се издиже балдахин на четири тордирана стуба (Timotijević, Kulić, 2009:59).

Саграђен 1784. године, познат је у Хиландару циборијум над фијалом барокних обележја, који је у порти манастира подигнут надомак католиконе. Подстакнут обликом, Сава Хиландарац овај циборијум над фијалом назива и *ротондом*. Важна је напомена да се, због типика богослужења који се вековима спроводи на Светој Гори, вода у фијалама освештава сваког месеца, ради окрепљења монаха приликом дугих свакодневних служби (Sava Hilandarac, 1898:92). О његовим архитектонским обележјима међу којима се истиче јединствена елеганција облика чије одмерене пропорције предњаче међу осталим истоврсним светогорским циборијумима, писало је више наших значајних истраживача, а о томе, као и о иконографском програму који украшава потрбушје калоте, подробно је писао Миодраг Јовановић (Jovanović, 1971:173–185).

Са самог краја четврте деценије минулог столећа, као надасве садржајна реминисценција, настаје циборијум над фијалом у југоисточном делу порте манастира Жиче (Kadijević, 1996:102,162; Kadijević, 2000:346; Čanak-Medić, Todić, 2007:10,12; Marinković, 2011:87–88; Marinković, 2014:9–31). Иако је у новије време оповргнуто ауторство Момира Корунковића на поменутом објекту у Жичи, оно је несумњиво на дрвеном циборијуму-проскинитару који наткрива својеврсно молитвиште Светој Петки у Вазнесењској цркви у Београду према Корунковићевом пројекту из 1950. године, изведеном четири године касније (Kadijević, 1996, 105, 125).

Манастир Жича

По завршетку изградње цркве у Жичи, Свети Сава се постарао и за унутрашње уређење храма. Различити писани извори говоре у прилог ангажовања живописаца и каменорезаца из Константиновог града (Čanak-Medić, 1995:16–17,59). Првобитна олтарска преграда била је исклесана и постављена између источних поткуполних пиластера, испред чијих су западних лица према наосу били дубоки проскинитари (προσκυνητήριον) (Čanak-Medić, 1997:114–128; Čanak-Medić, 1995:57–60; Čanak-Medić, Todić, 2007:15). Међутим, та целина је нестала у XIV веку, а на њеном месту је била постављена нова олтарска преграда, која је такође у међувремену ишчезла (Čanak-Medić, 1995:60–61 Kandić, 2007:43,53). Судећи по истоврсним примерима тог доба, у интерколумнијама ових двеју жичких олтарских

⁸ Προσκυνητήριον је простор, место поклоњења. О томе видети код: Babić, 1975:15 (са старијом литературом).

Сл. 1. 3Д реконструкција северног циборијума – проскинитара у Спасовој цркви манастира Жиче (према хипотетичкој реконструкцији Милке Чанак-Медић) / Fig. 1. 3D reconstruction of the northern ciborium – proskinitar in the Church of the Savior of the Žiže Monastery (according to the hypothetical reconstruction of Milka Čanak-Medić)

преграда несумњиво се може претпоставити да су се уместо икона налазиле катапетазме окачене о епистиљон. Милка Чанак-Медић је урадила студијске реконструкције обе олтарске преграде (Čanak-Medić, 1995:58,60). У оквиру проучавања и тумачења старије олтарске преграде она је спровела хипотетичну реконструкцију њених бочних огранака у виду проскинитара, чији је конструктивни склоп сродан структури циборијума. (Сл. 1).

Источни део циборијума-проскинитара у Жичи чини конструкција од две прислоњене колонаде чији се базиси завршавају изнад зидаог сокла. Са горње стране оне су спојене дијафрагмом чији је отвор тролисне контуре, а са горње стране завршен равно. Гледано у целини, овај склоп је био свечани рам који је уоквиравао мозаичне иконе са представом стојеће фигуре Христа на јужној и Богородице са Христом у наручју на северној страни. Међутим, оно што ове проскинитаре чини особеним, то је њихова дубина. Судећи према пронађеним отисцима у подлози плочника, на одстојању од око 120цм од западног лица источних

поткуполних пиластера, почивао је пар слободностојећих стубова на једностепеним бочним крилима солеје. Њихова обрада је истоветна оним прислоњеним колонадама, али са разликом која се огледа у дужини њихових стабала. Са јужне и западне стране стубови су повезани истоверним преградама. Горња конструкција је вероватно била затворена равно (Čanak-Medić, 1995:59–60,114). Због недостатка поузданих података, декоративне појединости ових проскинитара дате су схематично. На темељу порекла облика овог могућег типа циборијума, претпостављена је његова тролисна контура доњег завршетка вертикалних дијафрагми „корпе“⁹.

⁹ Примена тролисног облика лучног отвора присутна је у уоквиравању фреско-икона изображених на површинама стубаца или зидова уз олтарску преграду. Изглед таквих оквира, било у камену или насликан, имао је архитектонске и декоративне одлике прочеља самосталног циборијума прислоњеног уз зид који је наткривао икону (Čanak-Medić, 1997:124). Такав је плитки камени проскинитар са горњом плочом која тролисним отвором уоквирује фреско-икону Светог Пантелејмона у цркви посвећеној истом светитељу у Нерезима. Овакав облик проскинитара у Нерезима подсећа на украс чеоне стране неког циборијума с равним коровом, без пирамидалног крова. (прим. аут.)

Гледано у целини, конструктивна обележја, склоп и функција жичких проскинитара сврставају их у својеврсне циборијуме. Судећи према положају и облику њиховог обриси, као и према степену померености трансепта из попречне осе према западу, ове појаве наводе на претпоставку да се на постављање ових циборијума мислило од почетка градње храма, све у циљу стварања одговарајућих дубоких простора пред олтарском преградом за неки свечани и врло значајан камени намештај. Као што је у уводном делу већ поменуто, познато је да су циборијуми наткривали неки садржај чија су обележја била важна за хришћански култ. Осим функције уоквиравања престоних икона, за жички циборијум-проскинитар је претпостављено да је у свом подножју имао и намену наткривања неких угледних светиња (Čanak-Medić, 1997:122–127). Указујући на сродне примере у црквама у којима су се под сличним проскинитарима, односно балдахинским конструкцијама, излагале реликвије, Милка Чанак-Медић не искључује могућност да је образац цариградских решења, пре свих Свете Софије, у делимичном смислу организације унутрашњег простора имао и одјека у обликовању каменог намештаја у Жичи. У североисточном делу цариградске Свете Софије, повремено, о посебним празницима, честице Часног крста и реликвије Страсти Христових излагане су преко пута улаза у скевофилакион, у подножју циборијума који су били спроведени по угледу на решења остварена у јерусалимској базилици на Голготи (Čanak-Medić, 1997:123).

На самом измаку четврте деценије минулог века у југозападном делу порте манастира Жиче подигнут је

циборијум над фијалом.¹⁰ (Сл. 2 и 3) Његов положај је необичан у скрајнутости у односу на постојећа манастирска здања¹¹. Основни облик овог циборијума од беловодског пешчара образује осам камених стубова над којима се издиже калота са крстом на врху. Калота је са доње стране омалтерисана и осликана, а са горње покривена лимом. У средишту стилобата и циборијума налази се камена фијала за агијазму. Овај реципијент је својеврстан лахан за освештење воде (ή λεκάνη του άγιασμού). Његова дубина је довољна за потапање исправљеног крста, као што то предвиђа Типик манастира (Τό Τυπικόν), односно поредак за чин малог освештења воде и чин великог водоосвештења на празник Богојављења (Fundulis, 2004:37).

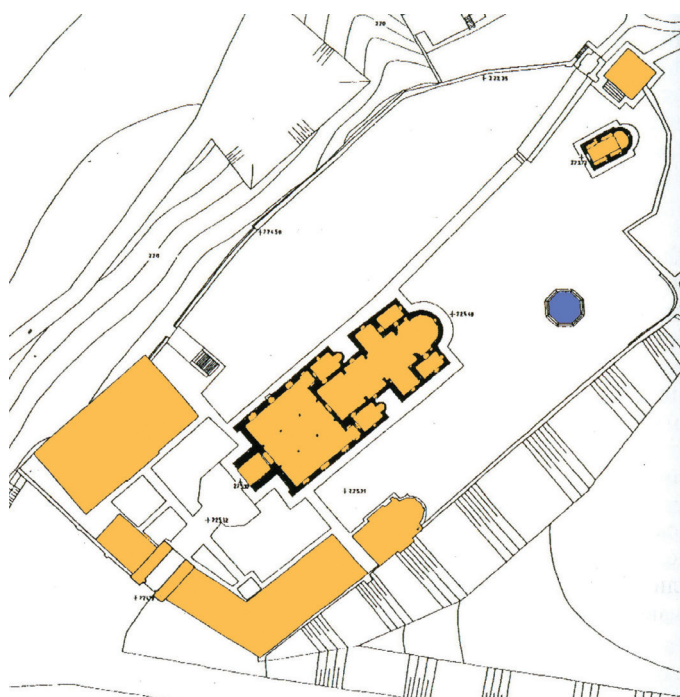
Изведени циборијум са фијалом је складних пропорција. Присутне бројне и знатне различитости између познатог нам Коруновићевог цртежа и изведеног објекта најпре су навеле на помисао да је овај објекат дело неког другог аутора. У међувремену се дошло до усмених сазнања да је предак породице каменорезаца Љубисав Смиљковић из Беле Воде код Крушевца изградио овај објекат непосредно по налогу владике Николаја Велимироваћа.

Скрајнути положај овог циборијума у порти оставља утисак да је подигнут пре као успомена на моделе из прошлости, него као потреба за истицањем садржаја који наткрива. Ипак, без обзира на положајну посебност, жички циборијум са фијалом несумњиво представља покушај реинтерпретације светогорских модела, успешан на архитектонско-обликовном плану.

Сл. 2. и 3. Положај и изглед циборијума над фијалом у порти манастира Жиче / Fig. 2. and 3. Position and appearance of the ciborium above the phial in the gate of the Žiće monastery

10 Првобитни пројекат за његову изградњу израдио је 1937. године архитекта Момир Коруновић. Техничка документација жичког циборијума брижљиво се чува у заоставштини архитекте Момира Коруновића у породичној кући у ул. Ламартиновој 10 у Београду.

11 Положај циборијума са фијалом у основи комплекса манастира Жиче видети код: Čanak-Medić, 1995:14, сл. 1

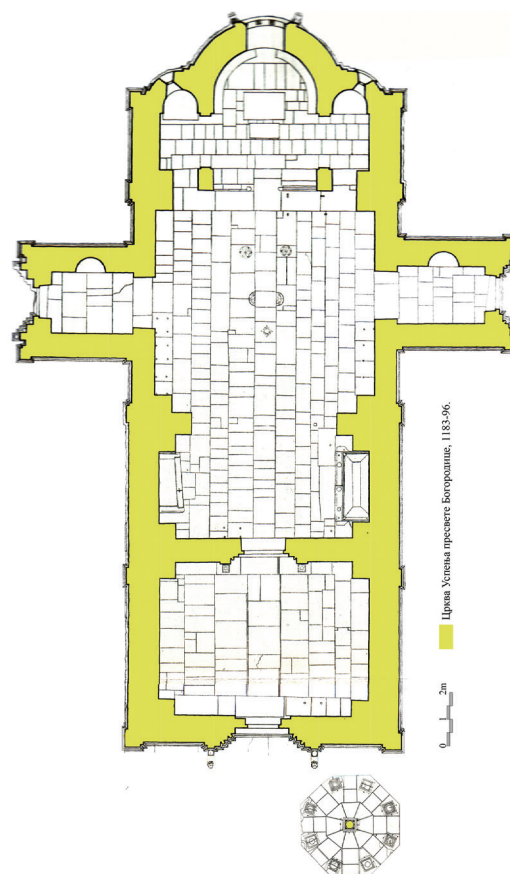

Манастир Студеница

Циборијум над фијалом испред Немањине Богородичине цркве у манастиру Студеници могао је да буде подигнут у периоду између самог измака XII и треће деценије XIII столећа (Nenadović, 1957:76–78; Popović, 2003:1; Nenadović, 2003:147,155,456,463). (Сл. 4) Његова изградња је спроведена истовремено са Богородичином црквом. (Сл. 5) Дограђњом Радослављеве припрате 1235. године, овај литургијски објект нашоа се у унутрашњости новообразованог простора.

Од првобитне структуре остао је сачуван осмострани једноstepени стилобат са осам базиса који су носили наткривну конструкцију, као и камена фијала. (Сл. 6) (Čanak-Medić, 1986:110). Хипотетична реконструкција, према Слободану Ненадовићу, представља полигоналну структуру са пирамидалним кровом.

Студенички циборијум над фијалом остао је усамљен пример овакве архитектонске структуре у српској средњовековној архитектури. Судови за освештану воду остали су у литургијској пракси, чиме је истакнута њихова богослужбена оправданост и неопходност (Čanak-Medić, 1995:14; Marinković, 2011:87–88; Marinković, 2014).

Сл. 4. Основа првобитног положаја циборијума над фијалом испред Богородичине цркве манастира Студеница / Fig. 4. The basis of the original position of the ciborium above the phial in front of the Church of the Virgin Mary of the Studenica Monastery

Сл. 5. Претпостављени изглед и положај првобитног циборијума над фијалом испред Богородичине цркве манастира Студеница / Fig. 5. The assumed appearance and position of the original ciborium above the phial in front of the Church of the Virgin Mary at the Studenica Monastery

Сл. 6. Данашњи остаци циборијума над фијалом у Радослављевој припрати у Богородичиној цркви манастира Студеница / Fig. 6. Today's remains of the ciborium above the phial in the Radoslav's narthex in the Church of the Virgin Mary at the Studenica Monastery

Циборијум у Месићу

На самом измаку минулог столећа, подигнут је киворион у католикону Рођења Светог Јована Крститеља у манастиру Месићу.¹² (Сл. 7) Идејни творац овог екслизијалног објекта је био тадашњи епископ банатски Хризостом (Столић) (*1939. †2012.).¹³ Основна архитектоника месићког кивориона утемељена је на моделима ранохришћанских олтарских циборијума. Четири прислоњена стуба уз часну трпезу подупиру крстасти свод који је одозго затворен четвоространим кровом. Примењени материјали за његово уобличавање су јасеново дрво и теракота на позлати. У појединостима, декоративност овог циборијума значајно се разликује од система украшавања примењиваног у минулим епохама.

Постављање олтарског циборијума у католикону манастира Месића био је савремени покушај оживљавања овог елемента литургијског намештаја у српском православном храму (Marinković, 2014:93–113). Подухват има посебан значај будући да је реч о интервенцији у унутрашњем амбијенту објекта који је евидентиран као културно-историјски споменик од изузетног значаја.

Стубови олтарског циборијума су прислоњени на угловима постојеће камене часне трпезе на којој се, у току литургије у славу Исуса Христа, обавља бескрвна жртва (1. Коринћ. 10:18–21; Јевр. 13:10). С тога је часна трпеза несметано покривена срачицом (кошуља, катаџрквион), односно сликом белог покрива у који је било увијено тело Христово. Преко ње се уобичајено поставља нарочито украшен покривач (ἐνδύτή, ἐνδύτιον, *palla*) који симболизује *Спаситељево одело које сија као светлост*. Изнад колонада су постављене дијафрагме, које у доњем делу имају полукружни отвор. Над угловима горње површине олтарске мензе постављени су слободностојећи стубови. Над њима је разапет крстасти свод правоугаоне основе над којим је образован пирамидални кров. У појединостима, декоративност овог циборијума значајно се разликује од система украшавања примењиваног у минулим епохама.

У средини парапета је орнамент квадратног обриси од теракоте на позлаћеној дрвеној подлози. Заставице из

средњовековних рукописних књига биле су непосредано изходиште и подстицај за формирање геометријске схеме овог парапетног орнаmenta. Тиме је показан покушај транспоновања овог елемента из минијатурног ликовног фонду у декоративни система литургијског намештаја.

Одласком на жичку катедру епископа Хризостома који је подстакао његово подизање,¹⁴ занимање за овим литургијским намештајем у месићком католикону није се одржало. Он је уклоњен 2008. године,¹⁵ непосредно пре демонтаже и дрвене олтарске преграде подигнуте 1996. године.¹⁶ (Сл. 7)

14 У време израде циборијума настојатељица манастира Месића је м. Параскева (прим. аут.).

15 Уклањање олтарског циборијума у Месићу спроведено је у време епископа банатског Никанора (Богунувића) и настојатељице манастира Месића м. Параскеве (прим. аут.).

16 Месићки киворион је у току свог постојања био представљен јавности у неколико наврата кроз различите видове. Најпре, на ретроспективној изложби његовог пројектанта под називом *На међи миленијума*, која је током јануара и фебруара 2000. године била приређена у галерији Духовног центра „Владика Николај Велимировић“ у Краљеву. Исте године, на насловној страни *Банатског весника* LX (XXX), бр. 1-2, објављена је фотографија овог кивориона, са напоменом да на његовим парапетима још увек нису били постављени орнаменти од теракоте. О месићкој олтарској прегради видети код: Marinković, 2010:128–135.

Сл. 7. Положај и изглед кивориона у цркви Светог Јована Крститеља манастира Месића / Fig. 7. Location and appearance of the kivorion in the church of St. John the Baptist, Mesić Monastery

12 Иако је већ био подигнут, Даринка Рацков у својој монографији о манастиру Месићу нигде не помиње постојање овог олтарског циборијума. Идејни и извођачки пројекат месићког кивориона је урадио у пролеће 1999. године архитекта Димитрије Љ. Маринковић. Његово извођење спровела је група столара из Зрењанина крајем 1999. године. Керамичку парапетну декорацију извела је Марија Младеновић. Оригинална техничка документација извођачког пројекта овог циборијума рађена је у тушу на паус-папиру формата А3. Она се налази у документацији пројектанта, а његове фотокопије у архивама владичанског двора у Вршцу и манастира Месића.

13 Захваљујући оваквом настојању, епископ Хризостом се може сматрати покретачем увођења овог олтарског намештаја у савремену литургијску праксу у српским православним црквама. Епископ Хризостом (Столић) је управљао банатском епархијом од 1992 – 2004. године. О његовом животу и раду видети у: *Споменица епископа жичког Хризостома (Столића) (1939†2012), 2013.*

Сл. 8. Изглед кивориона у Спасовој цркви у Жичи / Fig. 8. Appearance of the kivoriion in the Church of the Savior in Žiča

Циборијум у Жичи

На подстицај жичког епископа Хризостома (Столића), у Спасовој цркви у манастиру Жичи постављен је 2006. године киворион. (Сл. 8)¹⁷ Његова основна функција је у архитектонском истицању свршавања бескрвне жртве. Постојећу часну трпезу правоугаоног облика обухватио је камени киворион ступцима са капителима сведених флоралних мотива, урађеним по угледу на реконструисане капителе бифора са спољне припрате жичког католикона.¹⁸ Положај колонада олтарског циборијума је истоветан ономе у Месићу. Оне не додирују на угловима постојећу часну трпезу. Изнад колонада су разапете преграде, које у доњем делу имају полукружни отвор. Са горње стране оне уоквирују и бочно затварају правоугаони простор под собом. Горњу конструкцију чини четворострани пирамидални кров правоугаоне основе, на чијем врху је крст једноставног облика и без профилације.

Циборијум изнад часне трпезе у жичком Спасовом дому није у потпуности завршен. Будући да киворион изнад престола представља небо, намера епископа жичког Хризостома је била да се у унутрашњости његове кровне конструкције постави лаки дрвени крстасти свод по коме би се осликали Сунце, Месец и звезде. Позната пракса из настаријих времена која је налагала да у просторном делу

киворијума између горње конструкције и светог престола, који се назива *περίστεριον*, виси златан или сребрни голуб као симбол Духа Светога чијом се силом освештавају Свети дарови на часној трпези, требало би да буде примењена и на жичком олтарском циборијуму, чиме би радови на њему били употпуњени.

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

Разлози за подизање савремених кивориона су функционалне природе. Садржајна оправданост, како је иначе образложено, има упориште у тријадологији и христологији. Као што је поменуто, светоотачка литература недвосмислено упућује на њихово присуство у ансамблу обавезног литургијског мобилијара православне цркве. Познате препоруке Светог Симеона Солунског из XV века кажу да „... олтар треба да буде саграђен на источној страни... и унутар олтара поставити киворијум и стубиће на којима се утврђује света трпеза...” (*Сочинения блаженног Симеона*, 1856:152).

Подухват изградње савремених кивориона у католиконима у манастирима Месићу и Жичи добија на значају будући да је реч о интерполацији савремених литургијских архитектонских структура у унутрашњем амбијенту објеката који су заштићени као споменици културе од изузетног значаја. У Месићу је у оквиру интерполације примењен принцип својеврсног стилског контрапункта,

¹⁷ Идејни и извођачки пројекат урадио је 2004. године архитекта Димитрије Љ. Маринковић.

¹⁸ О реконструкцији бифора спољне жичке припрате, као и њеним претпостављеним капителима, видети код: *Canak-Medić*, 1995:56, 116 (цртеж 93).

а у Жичи асимилације. Положаји савремених олтарских циборијума у оба случаја нису били угрожавајући према постојећим часним трпезама. Њихов доњи део је остао нетакнут у нижем делу циборијума. Вертикалне димензионалне вредности прилагођене су запреминским обележјима олтара, које посматрачима из наоса не ометају визуелну доступност сачуваним фрескама у олтару. Коначно, улога поменутих савремених кивориона је надасве суштинска. У смислу њихове намене наткривања и истицања садржаја, коришћење ових богослужбених објеката не угрожава просторне вредности делова цркве у којима су подигнути. Обнављање концепта ових литургијских архитектонских структура у савременој литургијској пракси у поменутих случајевима је оправдано у сваком погледу – од симболичког, преко практичног до естетског.

Познавање историје морфолошких елемената и њихово слободно, утемељено и оправдано коришћење треба да омогући исказивање на више нивоа – владање геометријом и пропорцијама, особеном ликовношћу посебно израженом у детаљима, али и темељним познавањем психолошког ефекта архитектонских форми, потребним за утврђивање обликовних и декоративних обележја и својствених савременог кивориона. У функционалном погледу, њихова примена требало би да буде подразумевајућа, обликовно и димензионално се усклађујући на одговарајући начин са простором у коме се делује. Коначно, као савремена архитектонска творевина, она уједно треба да буде и модерна и постмодерна, савремена и несавремена, настојећи да се представи као веродостојан прилог одговору на питање какве су савремена црквена православна архитектура и примењена уметност данас.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Babić, G. 1975. O živopisanom ukrasu oltaarskih pregrada. *Zbornik za likovne umetnosti matice srpske*, 11. Novi Sad, 15–16.
- Bogdanović, J. 2002. *The Proclamation of the New Covenant: The Pre-Iconoclastic Altar Ciboria in Rome and Constantinople, Athanasius XX*. Vanderbilt University, 7.
- Brija, J. 1997. *Rečnik pravoslavne teologije*, Beograd: Hilendarski fond Bogoslovskog fakulteta SPC.
- Vežić, P. Lončar, M. 2009. *HOC TIGMEN – ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Glavčić, A., Mladenović, R. ur. 2013. *Spomenica episkopa žičkog Hrizostoma (Stolića) (1939–2012)*. Kraljevo: EUO Eparhije žičke.
- Davidov, D. 2001. Spomenici budimske eparhije: Beograd–Novi Sad: Prosveta, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Balkanološki institut SANU, Matica Srpska.
- Essenwein, A. 1886. Die Ausgänge der classischen Baukunst (Christlicher Kirchenbau), Die Fortsetzung der classischen Baukunst im Oströmischen Reiche (Byzantinische Baukunst), 3. Band, erste Hälfte, Die Baustile. Darmstadt.
- Harris, C. M. Ed. 1983. *Illustrated Dictionary of Historic Architecture*. New York: Dover Publications.
- Janković, Đ. 2007. *Srpsko Pomorje od 7. do 10. stoleća*. Beograd: Srpsko arheološko društvo, povremena izdanja 5.
- Jovanović, M. 1971. Fijala u manastiru Hilandar. *Hilendarski zbornik*, 2, 173–185.
- Kavarnos, K. 1986. *Vizantijska misao i umetnost*. Beograd: Pravoslavje.
- Kadijević, A. 1996. *Momir Korunović*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Kandić, O. 1998–1999. Fonts for the Blessing of the Waters in Serbian Medieval Churches. *Zograf*, 27, 61–77.
- Kandić, O. 2005. *Gradac*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Kandić, O. 2007. Arhitektura srednjovekovnih oltaarskih pregrada u pravoslavnim crkvama Srbije. U: Andrić, M., Vukašinović, V. 2007. *Ikostas kao kulturni i duhovni pečat pravoslavnih hrišćana* (zbornik radova). Kragujevac: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 43–53.
- Kolesnikova, V. 2006. *Pravoslavni hram. Simbolika i tradiciji*. Moskva: OLMA PRESS
- Korać, V. 2001. *Martinići, ostaci ranosrednjovekovnog grada*. Posebna izdanja. SANU knjiga DCXLVII, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 25. Beograd: SANU, Odeljenje istorijskih nauka : Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti: Podgorica : CANU.
- Krauthajmer, R. Ćurčić, S. 2008. *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Maksimović, J. 1961. Kotsorski ciborij iz XIV veka i kamena plastika susednih oblasti. Beograd: Posebna izdanja, Knjiga CCCXLV, Odeljenje društvenih nauka, knj. 38, Naučno delo – SANU.
- Maksimović, J. 1977. *Kamen, Istorija primenjene umetnosti kod Srba*. I tom. Srednjovekovna Srbija, (grupa autora). Beograd: Muzej primenjene umetnosti.
- Marinković, D. Lj. 2010a. Ikostas i oltaarske pregrade u crkvi Rođenja Svetog Jovana Krstitelja u manastiru Mesiću od XVIII stoleća do danas. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*. Novi Sad.
- Marinković, D. Lj. 2010. Ciborijum – poreklo, istorija i tipologija oblika. *Teološki pogledi*, god. 40, br. 1/3. Beograd, 125–139.
- Marinković, D. Lj. 2011. Ciborijumi u manastiru Žiči. *Zbornik MPU*, 07, Beograd, 87–88.
- Marinković, D. Lj. 2011. Ciborijum nad fjalom u manastiru Studenici. *Naša prošlost*, 12, Kraljevo, 107–109.
- Marinković, D. Lj. 2014. Paviljon za Bogojavljenku vodu Momira Korunovića u manastiru Žiči. *Naša prošlost*, 15, Kraljevo, 9–31.
- Marinković, D. 2014. Ciborijum u crkvi Rođenja Svetog Jovana Krstitelja u manastiru Mesiću. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, XXVII. Novi Sad, 128–136.
- Marinković, Č. 2010. ...A la recherche d'un temps présent... *Teološki pogledi, versko naučni časopis*, XLIII, 1/3. 179–182.
- Mirković, L. 1951. Fragment kivorija u crkvi Svetog Trifuna u Kotoru, *Starinar, organi Arheološkog instituta*, Nova serija, Knjiga II. Beograd, 277–280.
- Mirković, L. 1982. *Pravoslavna liturgika*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve.
- Mijović, P. 1985. Ulcinjski ciborijum, *Starinar*, XXXVI. Beograd, 91–103.
- Muravjov, A. N. 1993. *O službi Božjoj u pravoslavnoj crkvi*. Beograd: Trajna radna zajednica „HRAST“.
- Nenadović, S. M. 1957. Ko je sagradio krstionicu iz Radoslavljeve priprate i gde se ona prvobitno nalazila, Studenički problemi. *Saopštenja*, III. Beograd, 76–78.
- Nenadović, S. M. 2003. *Grđevinska tehnika u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd: Prosveta.
- Nikolajević, V. 1984. (reprint iz 1929). *Veliki tipik (ustav crkveni)*. Beograd.
- Orlanđou, A.K. 1952-1957. Η φιλοστοργος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογεικής λεκάνης : μελέτη περί της γενέσεως, της καταγωγής, της αρχιτεκτονικής μορφής και της διακοσμησης των χριστιανικών οίκων λατρειας από των αποστολικών χρόνων μέχρις ιουστιανού. Rethymno: University of Crete.
- Peković, Ž. 2010. *Crkva Sv. Petra Velikoga, Duborvačka predromanička katedrala i njezina skulptura*. Dubrovnik – Split: Omega engineering d.o.o., Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu.
- Petković, S. 1935. *Rečnik crkvenoslavenskog jezika*. Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija Sremski Karlovci.
- Popović, D. 2000. Sacrae reliquiae Spasove crkve u Žiči. *Zbornik radova Manastir Žiča*. Kraljevo, 26.
- Popović, D. 2003. Agiazma manastira Morače. *Glasnik DKS*, 27, Beograd, 1.
- Preradović-Petrović, D. 2002. Ulcinjski ciborijum, natpis i reljefne predstave. *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, L(50), Perast: Muzej grada – Kotor: Pomorski muzej.
- Sava Hilandarac. 1898. (reprint 1989). *Sveta Gora*. Beograd – Požarevac: Dragomir Antić, David Gaon, Aleksandar Gaon.
- Stojaković, A. 1970. *Arhitektonski prostor u slikarstvu srednjovekovne Srbije*. Novi Sad: Matica srpska, Odeljenje za likovne umetnosti.
- Sveti German Carigradski 2008. *Istorija Crkve i mističko sozercanje*. Beograd: Izdavački fond Srpske pravoslavne crkve Arhiepiskopije beogradske-karlovačke.
- Sturgis, R. Davis, F.A. 2013. *Sturgis' Illustrated Dictionary of Architecture and Building, An Unabridged Reprint of the 1901-2 Edition*. New York: Dover Publications.
- Timotijević, M. 1999. Tron za kivot sa moštima svetog Teodora Tirona u manastiru Novo Hopovo – poreklo oblika i značenje. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, XX. Novi Sad, 123–137.

- Timotijević, M. 2008. *Manastir Krušedol*. knjiga II. Beograd – Novi Sad, Draganić, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine.
- Timotijević, M., Kulić, B. 2009. *Tronovi crkve manastira Krušedola*. Novi Sad.
- Todić, B. 2011. Još nešto o Vojlovici i njenim ikonostasima i tronovima. *Saopštenja*, XLIII. Beograd, 92.
- Tomasović, M. 1990. Hrišćanski hram, *Bogoslovlje*, 34, 109.
- Fotić, A. 2007. Počeci osmišljavanja bogoslužbenog vremena i prostora, nastanak i koncepcija hrišćanskog hrama. *Godišnjak, časopis za teološko-filozofska i tekuća pitanja PBF „Sv. Vasilije Ostroški“*. Foča.
- Fundulis, J. 2004. *Liturgika I, uvod u Sveto bogoslužjenje*. Kraljevo: Eparhijski upravni odbor Eparhije žičke.
- Holtyinger, H. 1909. *Altchristliche und byzantinische Baukunst*. Leipzig: Alfred Kröner Verlag.
- Čanak-Medić, M. 1986. *Bogorodičina crkva u Studenici, Arhitektura Nemanjinog doba I*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Čanak-Medić, M. 1995. *Spasova crkva u Žiči, Arhitektura prve polovine XIII veka I, Spomenici srpske arhitekture srednjeg veka, Korpus sakralnih građevina*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Čanak-Medić, M. 1997. Delo mramornika Svetog Save u Žiči. *Zbornik radova Spaljivanje moštiju Svetog Save 1549–1994*. Beograd, 114–128.
- Čanak-Medić, M. Todić, B. 2005. *Manastir Dečani*. Beograd. Muzej u Prištini, Centar za očuvanje nasleđa Kosova i Metohije – Mnemosyne, Srpski pravoslavni manastir Visoki Dečani.
- Čanak-Medić, M. Todić, B. 2007. *Manastir Žiča*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Čanak-Medić, M. Čubrović, Z. 2010. *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*. Kotor: Bokeljska mornarica.

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1. аутор / Fig. 1. Author
- Сл. 2. аутор / Fig. 2. Author
- Сл. 3. аутор / Fig. 3. Author
- Сл. 4. аутор / Fig. 4. Author
- Сл. 5. аутор / Fig. 5. Author
- Сл. 6. аутор / Fig. 6. Author
- Сл. 7. аутор / Fig. 7. Author
- Сл. 8. Павле Марјановић / Fig. 8. Pavle Marjanović

**THE FORGOTTEN REGIONAL MODERNISM OF THE MILITARY EDUCATIONAL-TYPE
ARCHITECTURE OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY: A CASE OF THE PILOT
SCHOOL IN PANČEVO**

Научна критика односно полемика, рад примљен: мај 2024, рад прихваћен: јун 2025.

Иван Рашковић*, Јасмина Вујовић**, Борјан Бранков***

АПСТРАКТ

Војни објекти су традиционално представљали грађевине од стратешке важности и носиоце архитектонских и технолошких иновација. Иако су некада били симбол модерности и стабилности, многи од њих данас су запостављени или прешли у цивилну употребу, често без јасно дефинисане нове намене. Истовремено, многи од ових објеката нису довољно истражени у смислу урбанистичке, архитектонске и културне вредности. Рад се бави историјском и архитектонском анализом некадашње Пилотске школе у Панчеву – прве ваздухопловне академије на простору Краљевине Југославије. Након активне војне употребе, објекат је од шездесетих година прошлог века прешао у цивилну функцију, да би деведесетих година постао привремени смештај више породица. Упркос архитектонском и историјском значају, објекат је запостављен, без довољно документације и институционалне подршке за обнову. Објекат је 2021. године стављен под претходну заштиту, а 2023. јавља се иницијатива за његову обнову. Истраживање случаја Пилотске школе у Панчеву сагледава архитектонске вредности објекта у циљу очувања и афирмације културно-историјске баштине. Закључује се да постоји основ за његову формалну заштиту и потенцијал за нове, културне и јавне намене, које би сведочиле о значајној улози Панчева у развоју ваздухопловства и модернистичке војне архитектуре 20. века.

Кључне речи: летење, 20. век, модернизам, школски објекат, војна архитектура, ваздухопловна академија, Краљевина Југославија, Панчево.

ABSTRACT

Military facilities have traditionally been not only structures of strategic importance, but also symbols of innovation in construction and architectural expression. Once reflecting the modernity and stability of the military as an institution, many of these buildings are now abandoned or repurposed for civilian use – often without clearly defined new functions. Additionally, their urban, architectural, and socio-cultural qualities remain under-researched. This paper focuses on the historical and architectural analysis of the former Pilot School building in Pančevo, the first aviation academy in the Kingdom of Yugoslavia during the interwar period. After serving various military functions – including intelligence training in the 1950s – the building was transferred to civilian use in the 1960s and became makeshift housing for multiple families in the 1990s. Despite its historical and architectural significance, the building lacks proper documentation and institutional support for its restoration. In 2021, the site was placed under preliminary protection. In 2023, on the occasion of the 100th anniversary of the first night flight over Pančevo, a new initiative emerged advocating for the building's restoration. This research, employing historical interpretation and case study methodology, highlights architecturally valuable features that support its designation as a cultural monument. The paper concludes that the building has strong potential for formal protection and reuse, particularly for cultural or public purposes. Such transformation would preserve this unique example of modernist military architecture and honor Pančevo's important role in early Yugoslav aviation history.

Keywords: flying, 20th century, modernism, school building, military architecture, aviation academy, Kingdom of Yugoslavia, Pančevo.

УВОД

Развој војног ваздухопловства у Србији представља значајан сегмент укупне војне и технолошке историје земље. Србија је од самог почетка XX века активно пратила светске трендове у области ваздухопловства и улагала у његов развој. Већ крајем XIX века формирано је прво војно ваздухопловство, а током Балканских ратова

* Иван Рашковић, редовни професор, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, komesarivanraskovic@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6221-8019>

** Јасмина Вујовић, виши конзерватор, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, jasminka.vujovic69@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-0074-343X>

*** Борјан Бранков, научни сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, borjan@iaus.ac.rs, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0515-7683>

српске ваздухопловне јединице успешно извршавају прве ратне задатке. Ваздухопловство, као род оружаних снага повезан са највишим степеном технологије, захтевало је високо обучен и стручан кадар. Учествовање српских пилота у Балканским и Првом светском рату, као и њихово школовање код француских инструктора, истакло је потребу за оснивањем домаћих школа за обуку пилота (Vlačić, Micevski, 2023). Упркос разарајућим последицама Првог светског рата, од 1918. године српска, а потом југословенска војска, постаје кључан фактор модернизације – не само у изградњи војних капацитета, већ и у развоју индустрије и инфраструктуре (Bjelajac, 1994; према Kadijević, 2023:72). Формирање школског система војног ваздухопловства почиње 1919. године оснивањем Пилотске школе у Новом Саду, која је 1938. премештена у Панчево. Овим је отпочела нова фаза у развоју ваздухопловне обуке која је крунисана оснивањем прве Ваздухопловне академије у Краљевини Југославији.

До почетка Другог светског рата и у другим градовима Краљевине Југославије формиран је већи број школа за стручно оспособљавање старешинског кадра (Ниш, Сарајево, Скопље, Краљево, Бела Црква и др.) (Vlačić, Micevski, 2023). Период између два светска рата иницирао је развој, али и централизацију војних ваздухопловних школа која је започета 1938. године. То је у потпуности остварено 1940. године, почетком рада Ваздухопловне академије Војске Краљевине Југославије, која је за ову намену изграђена у Панчеву (Rašković, Vujović, 2023).

Панчево, као одабрано место за прву ваздухопловну академију, било је логичан избор с обзиром да је у погледу ваздухопловства оно било веома активно у првој половини двадесетог века - од првог покушаја лета једрилицом др Владимира Алексића 1909. године до формирања првог цивилног аеродрома у Краљевини СХС 1923. године, који је био и део руте првог међународног ноћног лета оствареног у ноћи између 9. и 10. септембра 1923. године (Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne, 1923; Ružić, 2023). Ти догађаји су високо позиционирали Панчево као простор за образовање кадрова војне авијације, као и за градњу авиона (оснивање фабрике авиона „Утва“ која и данас ради) (Utva Avio d.o.o., 2020).

У периоду од 1938. па до краја 1949. године, изузев ратних година,¹ Панчево је имало значајно место и улогу у систему ваздухопловног школства две државе. Услед сукоба са Информбироом, 1949. године (Tošić-Malešević, 2016) доноси се одлука о измештању школе у Мостар, чиме Панчево остаје без институције као што је Ваздухопловна академија (Vujović, 2023; Vlačić, Micevski, 2023).²

Оно што карактерише овакве институције у служби војске и обуке кадрова су посебно пројектовани наменски објекти, често најсавременијим грађевинским методама и архитектонским стилом, као и јасном функционалном организацијом. Војска је у том периоду перманентно обогаћивала властити градитељски фонд, како би испуњавала мирнодопске и ратне задатке (Gašipović, 2014).

Типологија појединачних објеката је прилагођавана различитим родовима војске, њиховом функционисању и испуњавању утилитарне безбедносне функције, као и потцртавању ауторитета војске као институције. Објекти значајнијих функција су често превазилазили токове локалне и традиционалне архитектуре и пратили тенденције у градњи и стиливима заступљене у Европи. Војне установе ослањале су се на овлашћене архитекте и грађевинске инжењере, који су у тој сарадњи пронашли свој креативни изазов (Kadijević, 2023). У овом истраживању се истиче тип васпитно-образовних војних грађевина (академије, средње војне и стручне школе, полигони, вежбалишта)³ (Kadijević, 2023).

Иако се прелазак одређених војних објеката у цивилне сврхе може посматрати као проблем, јер се првобитна функција губи и објекти су у стању перманентног пропадања, тек са овом променом власништва долази до отворености „података“ и приступа објекту, што даје могућност за његову научну и архитектонску анализу која често сведочи о квалитету војне архитектуре на овим просторима.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Методологија истраживања се састоји од следећих сегмената:

- Историјско-интерпретативно истраживање – контекст, повод, процес настајања Пилотске школе у Панчеву и периоди развоја како институције школе у Панчеву тако и објекта који је за ту намену изграђен.
- Метода студије случаја Пилотске школе као специфичног представника ваздухопловне, образовне војне архитектуре прве половине двадесетог века у Југославији истакнутог у претходном делу историјског истраживања, са фокусом на модернизам, историјски контекст и просторно-функционалне елементе урбанистичког уређења и контекста, спољашњег омотача објекта, функционалистичког ентеријера, конструкције и др. У овој методи истраживања је присутно и корелационо истраживање везано за друге објекте ваздухопловства у Србији.

Представљене методе испитују значај и елементе објекта Пилотске школе у следећим сегментима:

1 Питомци Академије били су на првој линији одбране Краљевине Југославије од непријатеља у априлу 1941. године, а рад Академије је био прекинут током Другог светског рата и објекат заједно с аеродромом користи Луфтвафе до краја рата.

2 У њој су се школовале три класе ваздухопловаца до премештања школе и обуставе обуке пред почетак Другог светског рата.

3 Поред тога у војном градитељству такође су присутне и управно-административне, фортификацијске, здравствене, резиденцијалне, научне, производно-техничке, социјалне, спортске, меморијалне, музеолошке, хуманитарне и грађевине у области културе.

Друштвени значај:

- у погледу развоја војног ваздухопловства Краљевине Југославије и СФР Југославије,
- у погледу ваздухопловне традиције Панчева и првог светског редовног ноћног лета 1923. године,

Архитектонски значај:

- као објекта модернистичког наслеђа у Панчеву између два рата,
- као образовне установе војске пројектоване искључиво за ту сврху,
- објекта као потенцијалног споменика културе, са акцентом на угроженост објекта и неопходност заштите у кратком временском периоду,

Значај за заједницу:

- као потенцијално ревитализованог објекта у цивилне сврхе.

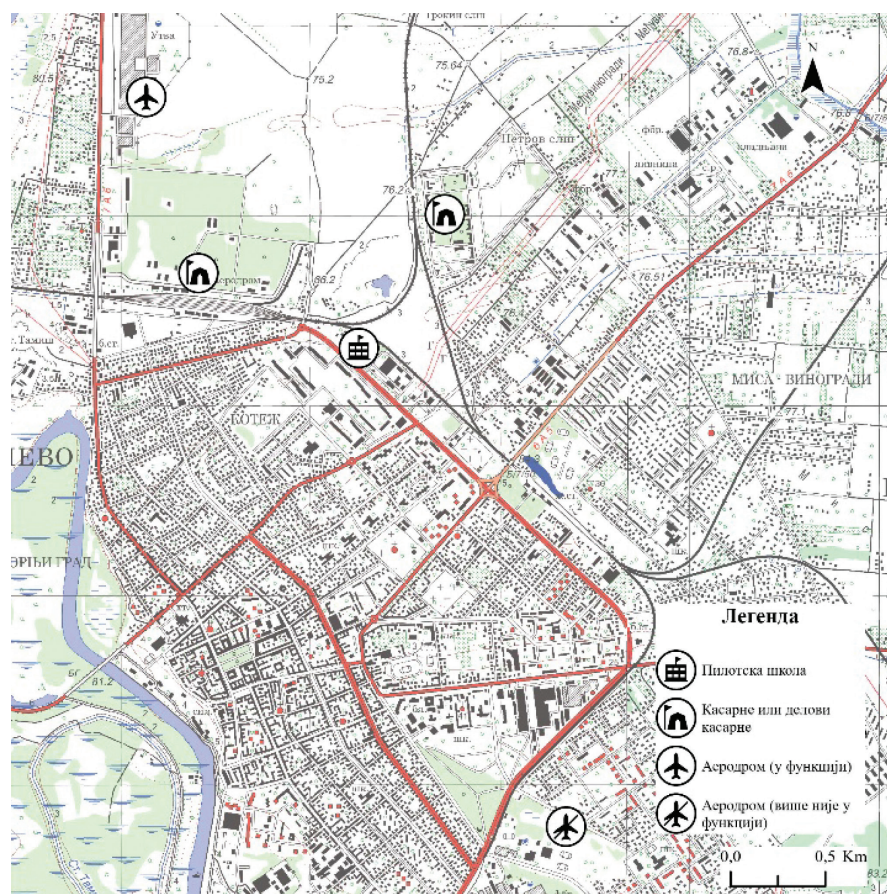
ОБЈЕКАТ ПИЛОТСКЕ ШКОЛЕ У ПАНЧЕВУ

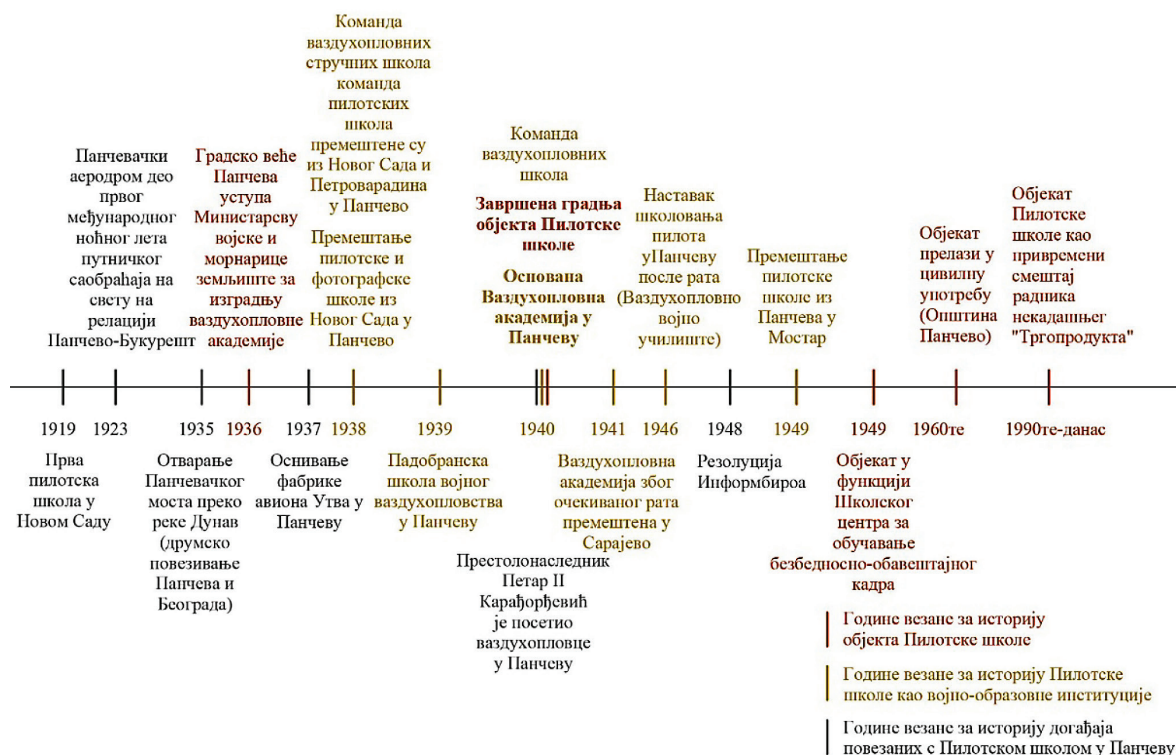
За потребе Ваздухопловне академије, која је основана 21. априла 1939. године као највиша школска установа за школовање ваздухопловног кадра у Краљевини Југославији, наменски је саграђена зграда позната у Панчеву као Пилотска школа (Rašković, Vujić, 2023). Објекат је саграђен као монументални објекат на ободу града и био је повезан с једним од тадашња два Панчевачка аеродрома, чинећи истовремено и функционални део војне касарне североисточно од објекта. (Сл. 1 и 2).

Сл. 1. Горe – Приказ објекта Пилотске школе и окружења (веза с садашњом касарном Растко Немањић на североистоку) на аерофото снимку из 1954. године, извор: Војска Србије. / Fig. 1 Above - View of the Pilot School building and its surrounding context (connection with the current "Rastko Nemanjić" barracks in the northeast) on an aerial photo from 1954, source: Serbian Armed Forces

Сл. 2. Доле – Позиција Пилотске школе у Панчеву с аеродромима и позицијама касарни, извор: аутори и Војска Србије (топографска карта). / Fig. 2 Below - Position of the Pilot School in Pančevo with positions of the airports and barracks, source: authors and Serbian Armed Forces (topographic map)

Сл. 3. Хронолошки приказ значајних догађаја везаних за формирање и функционисање Пилотске школе у Панчеву, извор: аутори према (Rašković, Vujović, 2023; Vlačić, Micevski, 2023) / Fig. 3 Chronological presentation of significant events related to the formation and functioning of the Pilot School in Pančevo, source: authors according to (Rašković, Vujović, 2023; Vlačić, Micevski, 2023)

Нови Сад је након Првог светског рата први постао седиште Команде ваздухопловства и речне флоте, где је, према пројекту архитекте Давида Поповића, изграђена двоспратна зграда Команде Прве армијске области (1928-1930). У служби ваздухопловства се до почетка Другог светског рата граде још монументалнији војни објекти, између осталих и експресионистичка Команда ратног војног ваздухопловства у Земуну 1935. године Драгише Брашована. О тенденцији да се овакви објекти с пажњом пројектују и у стилу и композицији истакну говори и став архитекте Николе Добровића, који наглашава да се објекти војске, посебно домови војске и зграде Министарства одбране и генералштаба, обавезно граде на начелима савремене архитектуре (Kadijević, 2023).

Наменском објекту Пилотске школе у Панчеву је, како је већ споменуто, претходио друштвени, инфраструктурни и позициони значај Панчева у цивилном и војном авио саобраћају,⁴ као и близина главног града - Београда⁵ (Ružić, 2023; Vlačić, Micevski, 2023). Кључни догађај за градњу објекта Пилотске школе и њен даљи развој одиграо се 1936. године када је градско веће Панчева уступило Министарству војске и морнарице градско земљиште за изградњу касарне и ваздухопловне академије. (Сл. 3) У молби Штаба ваздухопловства из исте године се истицала иницијатива да се за базу будуће Ваздухопловне академије изабере Панчево (Vlačić, Micevski, 2023).

⁴ Део ваздухопловне линије цивилног саобраћаја у периоду од 1923. до 1927. године: Париз-Стразбур-Праг-Беч-Будимпешта-Панчево-Букурешт-Цариград

⁵ Панчевачки аеродром у ваздухопловном саобраћају опслуживао је Београд до 1927. године, када се отвара први Београдски аеродром

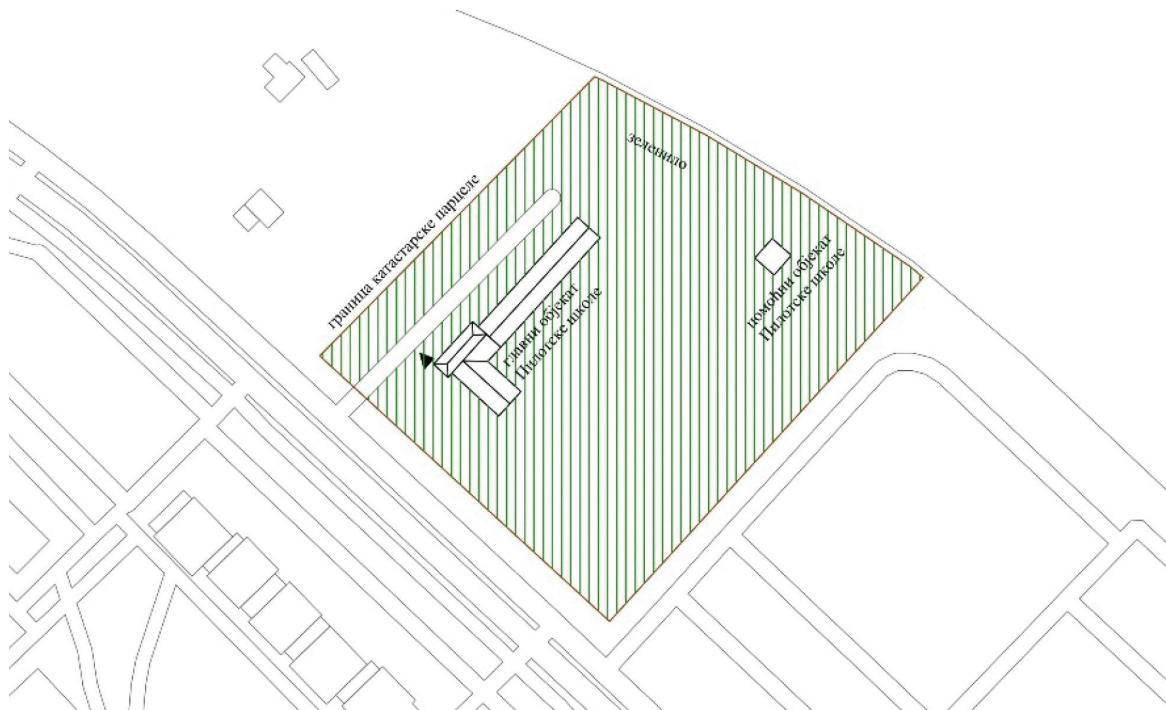
Објекат је грађен на пространој парцели од око 1,5ha и званично завршен 1940. године када је кренула и прва обука пилота и падобранаца. Пројекат по којем је зграда грађена за сада није пронађен, као ни информација о аутору објекта. Објекат функционише активно до Другог светског рата и након његовог завршетка добија назив Војно ваздухопловно училиште. Школовање у објекту је завршило пет класа ваздухопловаца, а он је радио до 1949. године и поменуте кризе са Информбироом (Rašković, Vujović, 2023). (Сл. 3)

СТУДИЈА СЛУЧАЈА ПИЛОТСКЕ ШКОЛЕ У ПАНЧЕВУ

Урбанистичка диспозиција

Објекат Пилотске школе је лоциран на пространој парцели и развијен правцем североисток-југозапад. Непосредна околина објекта је озелењена ниским и високим растињем које употпуњује издвојеност школе, али и формира пријатан спољашњи амбијент. У саставу школе се налази још један мањи објекат североисточно од главне зграде. (Сл. 4, 5)

Улазна зона објекта је оријентисана према приступној саобраћајници Ул. Стевана Шупљикца, док је на североистоку парцела завршена железничком пругом. Објекат је, док је био у функцији школе и центра за обуку, био повезан стазом с објектима садашње касарне „Растко Немањић” на североистоку. Данашње окружење објекта обухвата објекте Вајферт пиваре на југоистоку (сада у функцији магацинског простора), појединачне, неформалне објекте на северозападу и саобраћајницу и стамбено насеље Котеж 2 на југозападу. (Сл. 4) У периоду градње и

Сл. 4. Урбанистичко позиционирање објекта с границом парцеле, извор: аутори /Fig. 4. Position of the building on the parcel, source: authors

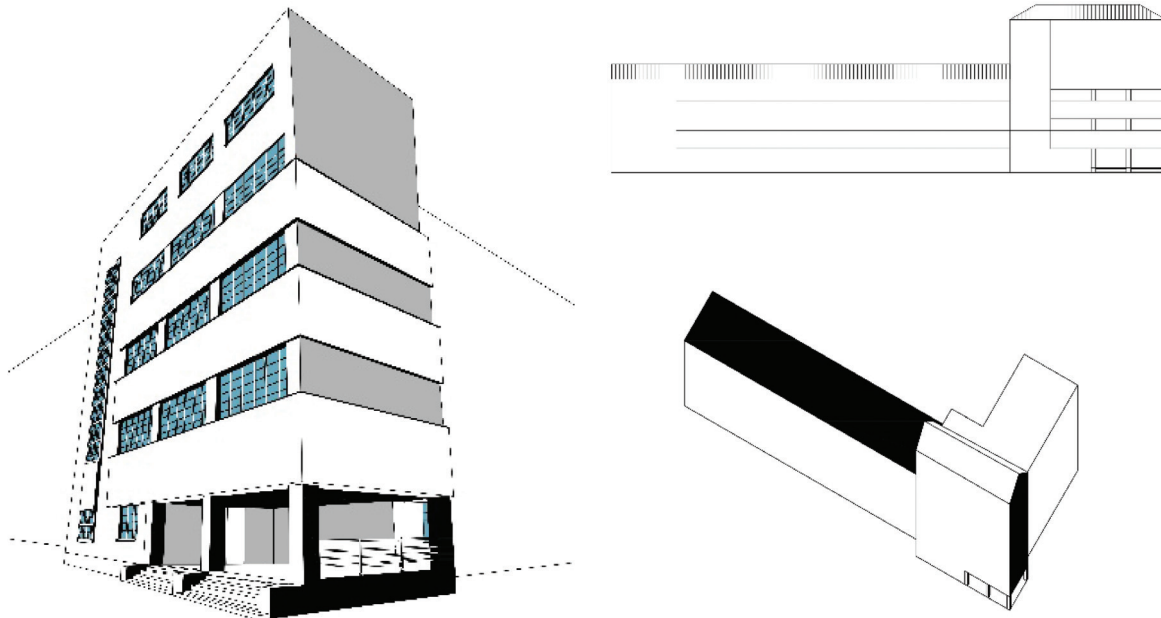
функционисања објекта као школе, овај део града није у потпуности био изграђен.

Облик слова Г чини да је краћи део објекта паралелан са улицом, док је дужи део објекта паралелан с бочном, дужом

страном парцеле (Rašković, Vujić, 2023). Главни улаз у објекат је испод трема са масивним стубовима. Површина објекта у основи је око 960m^2 , док је укупна бруто површина око 3500m^2 .

Сл. 5. Приказ окружења објекта и доминантно зеленог уређења парцеле, извор: аутори / Fig. 5 View of the building's surroundings and the predominantly green layout of the plot, source: authors

Сл. 6. Лево - Угао објекта (сегмент) — приказ Пилотске школе с истакнутим елементима дизајна у виду континуалних прозора, стубова у приземљу, одсуства декорације и др., извор: аутори. / Fig. 6 Left - corner of the building (segment) view of the Pilot School with prominent design elements in the form of continuous windows, columns on the ground floor, absence of decoration, etc., source: authors

Сл. 7. Десно - Северозападна фасада објекта и модел волумена објекта Пилотске школе, извор: аутори / Fig. 7 Right - Northwest facade of the building and the axonometry of the Pilot School building, source: authors

Архитектура објекта Пилотске школе

Објекат Пилотске школе је пројектован изразито функционалистички, што се осликава и у оквиру фасадног омотача. Објекат поседује јасне поделе у ентеријеру (учионице, комуникација, улаз и др.) и минималност орнамената што се препознаје као део вредности интернационалног стила. (Сл. 6) Овакав начин организације простора и обликовања је у време изградње објекта био већ доминантан стил европске архитектуре и, истичући тежњу ка савремености, као и употреби нових технологија, конкретни стил је био одговарајући избор за зграду ваздухопловства, које је важило за напредну грану војске (Rašković, Vujović, 2023). На тај начин је Пилотска школа успела да се постави као репрезентативни пример архитектуре између два светска рата на овим просторима.

Елементи архитектонске композиције, функционалности и обликовности објекта

У склопу објекта се издвајају карактеристични сегменти који наглашавају његову јасноћу и додатну вредност: улазна партија, отвори и материјализација фасаде, главно степениште објекта и појединачни детаљи објекта.

Улазна партија — улаз у објекат је на углу, под стубовима денивелисан од окружења. У оквиру дела улазне партије јасно се осликавају принципи модерне с отвореним делом приземља и доминацијом носећих масивних стубова (Le Korbizje, 2005). (Сл. 6, 7) Како остатак приземља објекта није, у односу на узор модерне, у потпуности отворен, самим тим улазни део је још више наглашен као посебан део обликовања школе. Додатни значај овог сегмента је то

што је он као део волумена на углу у границама и висини јасно издвојен у односу на остала два волумена објекта.

Отвори и материјализација фасаде — објекат одликује јасна правоугаона геометрија. Ритам отвора прати функционалну организацију објекта. Доминантни корбизјеовски континуални отвори се јављају у делу угаоног волумена објекта (Сл. 6, 8), док је остатак објекта дефинисан ритмично позиционираним отворима с континуалном фасадном минималном пластиком која уоквирује и повезује те отворе. (Сл. 8) Привидно равни кров (скривени благи коси кров) доприноси континуалности фасаде и отвора. Фасада је поставком прозорских површина сведена у обликовању с јасним ритмом и контурама, при чему се разликује материјализација фасаде с опеком у приземљу која додатно наглашава хоризонталност објекта.

Степениште — масивно, смештено у угаони, виши део објекта, осветљено континуалним вертикалним прозорским отвором који се протеже од првог спрата до средине последњег (четвртог). Као вертикални фасадни мотив отвор разбија монотонију хоризонтала на фасади. Степениште је, као и остатак објекта, сведено, стилски пројектовано с масивном пуном оградом беле боје, заобљених ивица, што га издваја као посебну функционалну и естетску целину. (Сл. 8)

Детаљи у оквиру објекта — објекат не поседује пренаглашену пластику, орнаменте различитих врста, али поседује пажљиво пројектоване и позициониране детаље у екстеријеру и ентеријеру. У екстеријеру су приметни детаљи олука на споју хоризонталних и вертикалних сегмената

с линијски дефинисаним мотивима. С друге стране се на крају краћег волумена објекта (паралелно с улицом) налазе четири отвора у облику окулуса са жичаним заштитама, специфичним само за овај мали сегмент објекта. Додатни очувани детаљ се налази у оквиру улазних врата на сваку типску етажу, која су пројектована с дршкама које прате линијске манире, како мотива олука, тако и мотива окулуса. (Сл. 8)

Јасан ритам, како отвора, тако и других елемената и сегмената објекта, доприноси лако одређивању планских и стихијских интервенција на објекту током времена експлоатације (вентилациони отвори, отвори за магацински приступ – нова врата и сл.).

Архитектура два објекта војног ваздухопловства Краљевине Југославије (Команда ваздухопловства и Пилотска школа)

Јединствен пример објекта у служби ваздухопловства војске Краљевине Југославије, поред предметног објекта, јесте и објекат Команде ваздухопловства у Земуну из 1935. године,

архитекте Драгише Брашована⁶. Објекат представља једно од три најзначајнија остварења Брашована и заштићен је као непокретно културно добро (Službeni glasnik RS, 2007; Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date; Do.co.mo.mo Srbija, no date; Stamenković, 2015). Пример Брашовановог објекта Команде војног ваздухопловства у Земуну приказује општу тенденцију војске у креирању квалитетне, монументалне и савремене архитектуре у међуратном периоду, посебно везано за грану ваздухопловства.

Позиција Брашовановог објекта у урбаној средини Земуну јасније и уже оивичава предметни објекат, који у односу на Пилотску школу не поседује зелено окружење и део је јасне густе урбане матрице. С друге стране, обликовност и масивност објекта који се директно може визуелно поредити са суседним урбаним ткивом доприноси сагледавању његове монументалности, док Пилотска школа својим издвајањем, али и мањим волуменом, не поседује претензије за ефекат монументалног и доминантног објекта.

⁶ Грађевина подигнута на иницијативу краља Александра I Карађорђевића за потребе нове Команде ваздухопловства Краљевине СХС

Сл. 8. Карактеристични делови простора, елементи и детаљи објекта Пилотске школе – горњи ред с лева: улазна партија, фасада угаоног волумена, издигнут део улаза у објекат; средњи ред с лева: степениште, фасада дужег волумена објекта управног на улицу, ходник дужег волумена објекта; доњи ред с лева: окулуси, детаљ олука, детаљ врата за улаз на етажу из простора степеништа, извор: аутори. / Fig. 8 Characteristic parts of the architectural space, elements and details of the building of the Pilot School, top row from the left: entrance, facade, raised part of the entrance to the building; middle row from the left: staircase, facade of the longer volume of the building perpendicular to the street, corridor of the longer volume of the building, lower row from the left: oculus, detail of the gutter, detail of the door (entrance to the typical floor from the staircase), source: authors.

Сл. 9. Објекти Команде ваздухопловства у Земуну (горе) и Пилотске школе у Панчеву (доле), извор: Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date и аутори / Fig. 9 The facilities of the Air Force Command in Zemun (above) and the Pilot School in Pančevo (below), source: (Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date), authors

Оба објекта одликују три доминантна волумена, с тим да је Команда ваздухопловства симетричан објекат с централним вишим волуменом, док се објекат Пилотске школе с мањим димензијама и угаоним мотивом мање истиче у својој појавности. Облик објекта код Брашована формира атријумски простор (Stamenković, 2015), који се разликује од слободног простора објекта школе. Иако је објекат команде у целини доминантнији, спратност делова оба објекта није превише различита (две до четири етаж, осим „куле“) (Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date). (Сл. 9)

Фасаде оба објекта карактеришу уједначен ритам и сведеност отвора. Позиција главне комуникације (степеништа) у оба објекта је на највишем (централном) делу „куле“ која прати јасно дефинисану схему организације оба објекта.

ПРОБЛЕМИ И ПРЕДЛОГ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ОБЈЕКТА ПИЛОТСКЕ ШКОЛЕ

Проблем и данашње стање објекта

Објекат Пилотске школе је услед вишедеценијске запуштености и различите, делимично и непримерене експлоатације, у лошем, али ипак не рушевном стању. Објекат је трпео различите намене и надлежности над собом од почетка шездесетих година прошлог века, што

је пратила хаотичност преправки и несистематичност у континуалном одржавању и уређењу објекта. То постаје посебно видљиво усељавањем привремених станара почетком деведесетих година. Објекат је тада био под управом предузећа „Тргопродукт“, које поред коришћења дела објекта као магацина, усељава више породица у привремене станове (некадашње учионице). У наредном периоду породице су се самостално сналазиле и уређивале свој „привремени“ стамбени простор како би створиле основне услове за живот (преграђивале су учионице и креирале мање собе, спроводиле додатне инсталације, уграђивале купатила, спуштале плафоне и сл.). Након одласка предузећа „Тргопродукт“ у стечај 2010. године (Republika Srbija Ministarstvo Privrede, no date) нико није одржавао зграду сем привремених станара и захваљујући њиховом залагању објекат је и даље у функционалном стању и сачуван је од потпуне девастације (Ljubanović, 2023; Nova, 2023; Rašković, Vujović, 2023).

Чак и поред недовољног улагања и различитих намена које су се смењивале у другој половини 20. века, а које су угрозиле стање објекта, сачувани су оригинални материјали и детаљи, као показатељи његове вредности и карактеристика епохе којој припада. Како објекат поседује очуване архитектонске и уметничке вредности, аутори Рашковић и Вујовић истичу да је потребно сачувати га као део непокретног културног наслеђа Јужног Баната и Србије. Томе доприноси и његова претходно поменута културно-историјска вредност као прве Пилотске школе, али и значај у ширем контексту града Панчева, као места пионирских међународних летова након Првог светског рата (Vujović, 2023; Rašković, Vujović, 2023).

Сходно његовој вредности и неопходности за заштитом и спречавањем даљег пропадања, објекат је стављен под претходну заштиту од стране Завода за заштиту споменика културе у Панчеву (евиденциони лист 54/ГО од 23.08. 2021) (Vujović, 2023). Даљи кораци обухватају прикупљање оригиналне документације, која за сада није нађена, а с тим у вези је неопходно приступити изради техничке документације изведеног објекта за упућивање у даљу процедуру потенцијалног добијања трајне заштите.

Мотив за заштиту објекта се огледа и у томе што су од укупно 2268 споменика културе у оквиру базе Републичког завода за заштиту споменика само 4 заштићена објекта везана по својој намени за развој ваздухопловства. При томе се сви ти објекти налазе на територији Београда (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, no date). (Таб. 1) Када се посматра територија коју покрива Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (обухвата градове Панчево и Вршац и општине Ковин, Бела Цркву, Ковачицу, Опово, Алибунар и Пландиште), од објекта из периода XX века не постоје примери заштићених објеката, ни ваздухопловне, а ни друге војне намене (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, no date).

Назив објекта	година изградње	пројектант	категорија заштите	Локација
Хангар Старог аеродрома на Новом Београду	1929.	Милутин Миланковић	Непокретно културно добро	Београд
Зграда Аеро клуба	1934-1935.	Војин Симеоновић	Непокретно културно добро	Београд
Зграда команде ваздухопловства*	1935.	Драгиша Брашован	Непокретно културно добро	Београд
Музеј ваздухопловства у Београду	1969-1989.	Иван Штраус	Непокретно културно добро	Београд

*издвојено и у оквиру регистра националне секције Међународне радне групе за документацију и конзервацију грађевина, места и целина модерног покрета у архитектури – Докомо

Таб. 1. Списак заштићених објеката везаних за ваздухопловство на територији Србије, извор: (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture - Beograd, no date; Do.co.mo.mo Srbija, no date) / Tab. 1 List of protected buildings related to aviation in Republic of Serbia, source: (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture - Beograd, no date; Do.co.mo.mo Srbija, no date)

Поступак заштите, али и тренутно руковођење и одржавање објекта додатно компликују нерешени имовинско-правни односи. Објекат је у катастру непокретности заведен као објекат изграђен без одобрења за градњу, иако је изграђен још 1940. године. Парцела се налази у јавној својини града Панчева, док је за објекат евидентирана приватна својина и „власник односно држалац није утврђен”⁷ (Rašković, Vujić, 2023; Republički geodetski zavod, no date). Поред овога, град Панчево је већи део парцеле (амбијентално везан за објекат), а који садржи мањи издвојени објекат Пилотске школе, у току 2023. године одвојио као посебну парцелу (парцела с новим бројем 18533 К.О. Панчево), тиме драстично смањујући парцелу на којој се налази главни објекат школе (парцела с новим бројем 18534 К.О. Панчево) (Republički geodetski zavod, no date). Ово, поред осталих проблема с којима се суочава објекат, доприноси његовој недефинисаности, што повећава ризик да се његово стање, које ни данас није завидно, додатно погорша. Став града према објекту осликава то да у актуелним урбанистичким плановима Града Панчева нема јасних и прецизних планских решења којима би се објекат и простор Пилотске школе адекватно третирали. Рашковић и Вујовић у својој књизи истичу да се тумачење постојећих планских решења за конкретну локацију може сагледати као повољно, али и као веома неповољно с аспекта очувања објекта и његове ревитализације (Rašković, Vujić, 2023).

Сваки вид угрожавања објекта повећава ризик не само од његовог даљег пропадања, већ и од намере да се он сруши, уз игнорисање његовог архитектонског и историјског значаја. Да то није локални проблем Србије говоре и примери да се војно наслеђе из 20. века (у стилу модернизма) руши и у другим земљама, као што је случај Објекта за смештај кадета у Брну, Чешка Република (Brno Architecture Manual - A Guide to Brno Architecture, no date).

7 Извод из листа непокретности за кат. парцелу бр. 629/3 К.О. Панчево

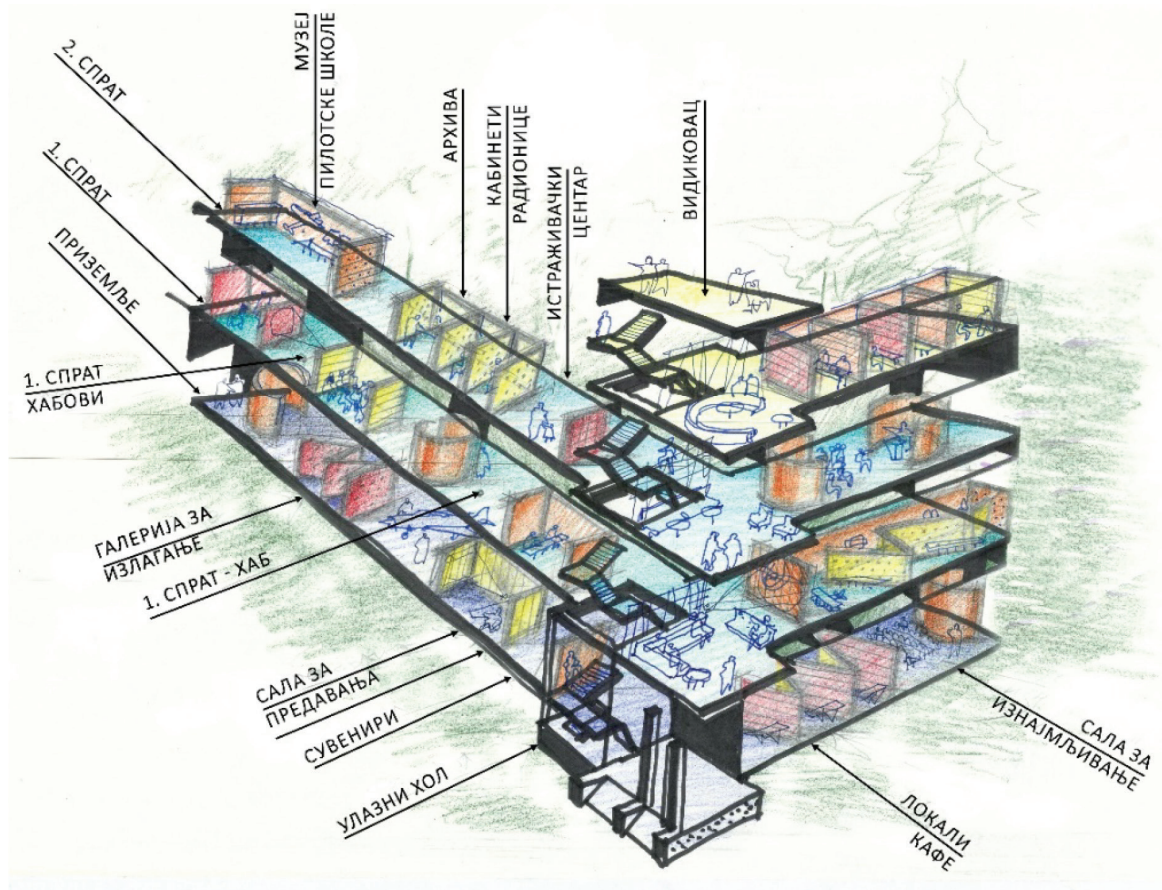
Иницијатива обнове објекта и предлог нових садржаја

Помак и активности у поступку ревитализације, а пре свега популаризације значаја оваквих објеката и ваздухопловних активности у Панчеву била је припрема за обележавања 100 година од првог ноћног међународног цивилног лета у Панчеву (који се догодио 1923. године), где се за посебне вредности објекта заинтересовало више појединаца и удружења грађана⁸. То је резултовало тиме да се, почев

8 Удружење макетара Клуб „Др Владимир Алексић”, Удружење брододелара „Панон Србија”, Удружење Ветерани 72. специјалне

Сл. 10. Шетња и вођење кроз објекат у склопу промоције књиге *Пилотска школа у Панчеву – легенда живи*, новембар 2023. године, извор: аутори. / Fig. 10 Walk and guide through the facility as part of the promotion of the book “Pilot School in Pančevo - The Legend Lives”, November 2023, source: authors

Сл. 11. Предлог нових садржаја у оквиру Пилотске школе, извор: аутори. / Fig. 11 Proposal for new content within the Pilot School, source: authors.

од 2022. године, покрене иницијатива за трајну заштиту, ревитализацију и модернизацију објекта Пилотске школе (Janković, no date; Gradska biblioteka Pančevo, no date). (Сл. 10)

Како се већи део објекта тренутно не користи, а мањи део се користи неадекватно, као неусловни стамбени простор, аутори су дали предлог начина за реактивацију објекта кроз реконструкцију и одрживо коришћење у будућности. Обновљање објеката и промена војне у другу намену су већ присутни у третирању објеката грађених за потребе Банатске војне границе у Панчеву. Већина тих објеката, који се данас налазе у центру града, сачувана је у спољашњем изгледу, док је намена прилагођена потребама града и јавним функцијама. При томе су ти објекти, због културно-историјских и архитектонских вредности, у различитим периодима утврђивани за непокретна културна добра⁹ (Rašković, Vujović, 2023). Примери се могу наћи и у другим градовима. Град Пирот је откупио зграду Дома војске који се реновира за потребе Народне библиотеке и Start-up

центра (Južne vesti, 2023). Дом војске у Чачку је купио град и реконструисао га у простор за најмодернију библиотеку у Србији (Morava Info, 2017; Rašković, Vujović, 2023).

Предлог нових функција у оквиру објекта Пилотске школе би, по ауторима овог рада, обухватао образовне функције, хабове за креативне индустрије, музеј, архиву, истраживачки центар, просторе за ветеранска удружења, библиотеку и медијатеку, сале за предавања, комерцијалне садржаје, као и просторе за потребе градске администрације.

Аутори препознају да постојеће стручне школе које постоје у граду, иако врло успешно раде, имају мањак простора. Пребацивање или додавање дела радног простора у оквиру Пилотске школе би обезбедило боље услове за ученике тих средњих школа. У дворишту би могао да се уреди музејски простор као и простор за наступе на отвореном (Rašković, Vujović, 2023). Потенцијални хабови за креативне индустрије би остваривали утицај, не само на локалном, него и на и ширем плану, стварајући услове за развој пословних могућности стимулишући таленте младих људи и њихов предузетнички дух. Музеј, архива и истраживачки центар су садржаји у области културе, дефинисани тако да су међусобно функционално и просторно повезани и усмерени. Првенствено би били фокусирани на презентацију историје домаћег цивилног и војног ваздухопловства и домаће авио индустрије. Простори професионалних

бригаде, Удружење ветерана 63. падобранске бригаде, Удружење „Марк 9“, Друштво српско-руског пријатељства „Словенска унија“

9 Некадашња касарна на адреси Трг Краља Петра I бр. 6 је постала прво суд, затим пословна зграда ПИК-а „Тамиш“, па „Панчевца“ и банка, док је сада напуштена; Штапска зграда на Тргу Краља Петра I бр. 8–10 је била хотел, па пословна зграда, да би данас делимично имала обе ове намене; Зграда на адреси Трг Краља Петра I бр. 4 пренамењена је из официрске зграде у хотел. Зграда Историјског архива Панчево била је наменски грађена за касарну, док је Зграда Дома омладине била војна болница.

и ветеранских удружења, као и моделарских и других клубова, намењени су њиховој репрезентацији и имају, не само локални, већ и национални значај. Библиотека (медијатека) би била првенствено оријентисана на чување и обраду књига везаних за ваздухопловство и везана за рад удружења, клубова и музеја. Комерцијални садржаји би обухватили продавнице, агенције, ресторан и пословне просторе за најам. Предлог размештаја и врста активности је презентован у оквиру илустрације аутора. (Сл. 11)

ЗАКЉУЧАК

Панчево, као погранични град у дугој историји поседује потребу да има активну улогу у презентовању војне архитектуре. Посебан је значај града у историји светске авијације прве половине двадесетог века (први ноћни лет 1923. године). Самим тим, посматрање значаја оваквог објекта превазилази ужи архитектонски аспект и дефинише се кроз тенденције Краљевине СХС, и касније Југославије, ка развијању авио-саобраћаја и пионирској едукацији пилотског кадра између два рата. Пилотска школа има потенцијал да кроз процес заштите, потенцијалне адаптације и обнове пружи могућности за нови живот, не само објекта, и очување сећања на некадашњу војну и авио-историју.

Рад истиче да и поред тренутних и дугорочних проблема објекта он може да постане база за формирање бројних нових културних, образовних и комерцијалних садржаја који би дали допринос унапређењу општег добра и јавног интереса, како у локалном контексту града Панчева, тако и шире. У раду се истиче да је објекат потребно заштитити као културно добро, при чему би потенцијална адаптација требало да се надовеже на смернице надлежног Завода за заштиту споменика културе, али и да усвоји потребе које су резултат консензуса локалне заједнице и стручне јавности. Овиме би се додатно унапредила културна слика града и значајније покренуло питање статуса, могућности заштите и обнове различитих објеката некадашње војне намене у Панчеву, посебно из периода прве половине XX века.

ЗАХВАЛНИЦА

Средства за реализацију истраживања које је приказано у овом раду су обезбеђена од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, евиденциони број: 451-03-66/2024-03/200006.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Brno Architecture Manual - A Guide to Brno Architecture. no date. *5th Aviation Regiment barracks*. Available at: <https://www.bam.brno.cz/en/object/c357-5th-aviation-regiment-barracks?filter=type> [Accessed: 13th December 2023].
- Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne. 1923. *Bulletin de renseignements/Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne*, 1 October. Available at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5322900/f1.planchecontact#>. [Accessed: 12th April 2024].

- Do.co.mo.mo Srbija. no date. *Registar Arhiva*. Available at: <http://www.docomomo-serbia.org/registar/> [Accessed: 13th December 2023]. Gaćinović, R. 2014. *Društvena uloga vojske u izgradnji bezbednosti države. Vojno delo*, 66(2), 129–144.
- Gradska biblioteka Pančevo. no date. *Promocija knjiga: „Školovanje vojnih letaca u Pančevu 1938-1949“ i „Pilotaska škola u Pančevu – Legenda živi“* Available at: <https://www.biblioteka-pancevo.org.rs/promocija-knjiga-skolovanje-vojnih-letaca-u-pancevu-1938-1949-i-pilotaska-skola-u-pancevu-legenda-zivi/> [Accessed: 13th December 2023].
- Janković, O. no date. *Inicijativa za novi život Pilotske škole u Pančevu*. Available at: <https://www.politika.rs/sr/clanak/545643/Inicijativa-za-novi-zivot-Pilotske-skole-u-Pancevu> [Accessed: 13th December 2023].
- Južne vesti. 2023. *Pirotu od Ministarstva dva miliona za opremu u budućem Startap centru*. Available at: <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Pirotu-od-Ministarstva-dva-miliona-za-opremu-u-buducem-Startap-centru.sr.html> [Accessed: 13th December 2023].
- Kadijević, A. 2023. *Neraskidive spona: srpski arhitekti i vojska (XIX-XXI vek). Zbornik Akademije umetnosti*, 11, 62–83.
- Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda. no date. *Zgrada komande vazduhoplovstva*. Available at: https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/zemun/komanda_vazduhoplovstva.html [Accessed: 18th December 2023].
- Le Korbizije. 2005. *Ka pravou arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Ljubanović, I. 2023. *Pilotaska škola u PANČEVU: Ovde žive ljudi*. Available at: <https://k-013.com/news/lokalno/pilotaska-skola-u-pancevu-ovde-zive-ljudi-foto-video.html> [Accessed: 13th December 2023].
- Morava Info. 2017. *Počnje rekonstrukcija Doma vojske, vrednost radova milion evra*. Available at: <https://moravainfo.rs/pocinje-rekonstrukcija-doma-vojske-vrednost-radova-milion-evra/> [Accessed: 13th December 2023].
- Nova Portal. 2023. *U nehumanim uslovima Pilotske škole u Pančevu živi pet porodica: Grad gluv na njihove apele za pomoć*. Available at: <https://nova.rs/emisije/u-nehumanim-uslovima-pilotske-skole-u-pancevu-zivi-pet-porodica-grad-gluv-na-njihove-apele-za-pomoc/> [Accessed: 13th December 2023].
- Rašković, I., Vujović, J. 2023. *Pilotaska škola u Pančevu - Legenda živi*. Pančevo: Ivan Rašković.
- Republika Srbija Ministarstvo Privrede. no date. *AD Trgoproduct u stečaju oglašava prodaju imovine javnim nadmetanjem*. Available at: <http://www.priv.rs/Ministarstvo-privrede/9003/AD-Trgoproduct-u-stecaju-oglasava-prodaju-imovine.shtml> [Accessed: 12th April 2024].
- Republički geodetski zavod. no date. *eKatastar nepokretnosti*. Available at: <https://katastar.rgz.gov.rs/eKatastarPublic/FindParcelaResult.aspx> [Accessed: 17th April 2024].
- Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd. no date. *Informacioni sistem nepokretnih kulturnih dobara*. Available at: https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pretraga_spomenika_new [Accessed: 10th April 2024].
- Ružić, D. 2023. *Aerodrom u Pančevu: Letovi kompanije Franko-Rumen (1923-1927)*. Pančevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture u Pančevu.
- Stamenković, A. 2015. *Zgrada komande ratnog vazduhoplovstva u Zemunu*. Available at: <https://www.docomomo-serbia.org/registar/>. [Accessed: 10th December 2023].
- Službeni glasnik Republike Srbije 30/07. *Odluka o utvrđivanju zgrade Komande vazduhoplovstva u Zemunu za spomenik kulture*. Beograd: JP „Službeni glasnik“.
- Tošić-Malešević, N. 2016. *Jugoslavija i Informbiro - Uzroci i početak sukoba. Vojno delo*, 68(3), 302–321.
- Utva Avio d.o.o. 2020. *Utva Avio Industrija*. Available at: <https://utva-avio.com/sr/otvora/> [Accessed: 12th April 2024].
- Vlačić, S., Micevski, M. 2023. *Školovanje vojnih letaca u Pančevu 1938-1949*. Pančevo: Slaviša Vlačić.
- Vujović, J. 2023. *Aktiviranje lokalne zajednice za očuvanje i zaštitu Pilotske škole u Pančevu U: Pavlović, M, Mrleš, R. 2023. Zbornik radova XII Naučnostručne konferencije Zastita graditeljskog nasleđa u 21. veku: Izazovi i mogućnosti*, Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 260–270.

IZVORI ILUSTRACIJA / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1. Приказ објекта Пилотске школе и окружења (веза с садашњом касарном „Растко Немањић“ на североистоку) на аерофото снимку из 1954. година, извор: Војска Србије
- Fig. 1 View of the Pilot School building and its surroundin context (connection with the current „Rastko Nemanjić“ barracks in the northeast) on an aerial photo from 1954, source: Serbian Armed Forces
- Сл. 2. Позиција Пилотске школе у Панчеву с аеродромима и позицијама касарни, извор: аутори и Војска Србије (топографска карта)
- Fig. 2 Position of the Pilot School in Pancevo with airports and barracks positions, source: authors and Serbian Armed Forces (topographic map)

- Сл. 3. Хронолошки приказ значајних догађаја везаних за формирање и функционисање Пилотске школе у Панчеву, извор: аутори према (Rašković, Vujović, 2023; Vlačić, Micevski, 2023)
- Fig. 3 Chronological presentation of significant events related to the formation and functioning of the Pilot School in Pančevo, source: authors according to (Rašković, Vujović, 2023; Vlačić, Micevski, 2023)
- Сл. 4. Урбанистичко позиционирање објекта с границом парцеле, извор: аутори
- Fig. 4 Position of the building on the parcel, source: authors
- Сл. 6. Угао објекта (сегмент) приказ Пилотске школе с истакнутим елементима дизајна у виду континуалних прозора, стубова у приземљу, одсуство декорације и др., извор: аутори
- Fig. 6 Corner of the building (segment) view of the Pilot School with prominent design elements in the form of continuous windows, columns on the ground floor, absence of decoration, etc., source: authors
- Сл. 7. Северозападна фасада објекта и модел волумена објекта Пилотске школе, извор: аутори
- Fig. 7 Northwest facade of the building and the axonometry of the Pilot School building, source: authors
- Сл. 8. Карактеристични делови простора, елементи и детаљи објекта Пилотске школе, горњи ред с лева: улазна партија, фасада угаоног волумена, издигнут део улаза у објекат; средњи ред с лева: степениште, фасада дужег волумена објекта управног на улици, ходник дужег волумена објекта; доњи ред с лева: окулуси, детаљ олука, детаљ врата за улаз на етажу из простора степеништа, извор: аутори
- Fig. 8 Characteristic parts of the architectural space, elements and details of the building of the Pilot School, top row from the left: entrance, facade, raised part of the entrance to the building; middle row from the left: staircase, facade of the longer volume of the building perpendicular to the street, corridor of the longer volume of the building; lower row from the left: oculus, detail of the gutter, detail of the door (entrance to the typical floor from the staircase), source: authors
- Сл. 9. Објекти Команде ваздухопловства у Земуну (горе) и Пилотске школе у Панчеву (доле), извор: Каталог nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date и аутори
- Fig. 9 The facilities of the Air Force Command in Zemun (above) and the Pilot School in Pančevo (below), source: Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date, authors
- Сл. 10. Шетња и вођење кроз објекат у склопу промоције књиге *Пилотска школа у Панчеву – Легенда живи*, Новембар 2023. године, извор: аутори
- Fig. 10 Walk and guide through the facility as part of the promotion of the book "Pilot School in Pančevo - The Legend Lives", November 2023, source: authors
- Сл. 11. Предлог нових садржаја у оквиру Пилотске школе, извор: аутори
- Fig. 11 Proposal for new content within the Pilot School, source: authors

ИЗВОРИ ТАБЕЛА / SOURCES OF TABLES

- Таб. 1. Списак заштићених објеката везаних за ваздухопловство на територији Србије, извор: (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, no date; Do.co.mo.mo Srbija, no date)
- Tab. 1 List of protected buildings related to aviation in Republic of Serbia, source: (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, no date; Do.co.mo.mo Srbija, no date)

**HOTEL "KORZO" IN THE OLD CORE OF PEĆ – A REPRESENTATIVE EXAMPLE OF
SECESSION IN RUSSIAN ARCHITECTURE IN THE TERRITORY OF KOSOVO AND
METOHİJA***

Кратко или претходно саопштење, рад примљен: мај 2025, рад прихваћен: јун 2025.

Горица Љубенов**

АПСТРАКТ

Архитектура Пећи, града смешеног у Метохијској котлини у подножју Проклетија, одражава снажан утицај оријенталног стила, који је доминирао у историјском градитељству. Међутим, у периоду између два светска рата, у ужем центру града долази до архитектонске трансформације под утицајем савремених европских токова, што резултира увођењем елемената модерне градње, инспирисане архитектуром раног 20. века.

Један од најрепрезентативнијих примера тог периода је хотел „Корзо“, изграђен 1929. године од стране пећког трговца Александра Аца Марковића. Архитектонски објекат трапезоидне форме интегрисан је у постојећи урбанистички оквир града, при чему су спратне зграде линеарно распоређене дуж зракасто организованих улица које се сливају ка централном тргу. Његова ужа, главна фасада репрезентује стилске карактеристике сецесије, док су бочне фасаде симетричне и прате линију суседних објеката.

Крајем 20. века, хотел је реконструисан и проширен, али су очуване основне архитектонске вредности и елементи сецесијске декоративне пластике. Данас овај објекат представља значајан пример очувања архитектонског наслеђа у контексту урбаног развоја Пећи, чиме се истиче као сведочанство о трансформацијама архитектонске физиономије града током 20. века.

Кључне речи: Сецесија у руској архитектури, обликовање фасаде, хотел „Корзо“, Пећ, Метохија.

ABSTRACT

The architecture of Peć, a city located in the Metohija basin at the foot of the Prokletije mountains, reflects a strong influence of the Oriental style, which dominated its historical construction. However, during the interwar period, the city's central area underwent an architectural transformation influenced by contemporary European trends, resulting in the introduction of modern building elements inspired by early 20th-century architecture. One of the most representative examples from this period is the Korzo Hotel, built in 1929 by Peć merchant Aleksandar Aco Marković. The trapezoidal-shaped building is integrated into the urban context through multi-story structures arranged along radial streets leading to the central square. Its narrower, main facade exhibits stylistic features of Art Nouveau, while the side facades are symmetrical and align with the neighboring buildings. At the end of the 20th century, the hotel was renovated and expanded, yet the fundamental architectural features and elements of Art Nouveau decorative sculpture were preserved. Today, this building represents a significant example of architectural heritage preservation within the context of Peć's urban development, standing as a testament to the transformations of the city's architectural character throughout the 20th century.

Key words: Art Nouveau in Russian Architecture, facade design, Korzo Hotel, Peć, Metohija.

УВОД

Град Пећ налази се на подручју Метохије. Смештен између планина Паклена с једне и Губавац и Копривник с друге стране, испод ждрела Руговске клисуре, на месту где се долина Пећке Бистрице левкасто проширује и утапа у западно метохијску котлину.

„Пећ спада у назначајнија и највећа метохијска насеља градског типа. Морфологија овог насеља лежи на компоненти две природне и привредне области, равнице на истоку и планинске области на западу. Саобраћајни положај Пећи је од посебног значаја за њен постанак. Ту је зборно место многобројних попречних путева који спајају различите привредно богате и географске области. Баш

* Рад је проистекао из излагања на Националној научној конференцији *Награда за најлепшу фасаду у Београду између два светска рата*, одржаној 27.10.2024. године на Филозофском факултету, Универзитета у Београду. Сажетак саопштења *Хотел „Корзо“ Пећ - Архитектура између два светска рата на подручју Метохије* публикован је у Зборнику резимеа. Уредници: Александар Кадијевић, Александра Илијевски, Владана Путник Прица. Београд. Универзитет у Београду - Филозофски факултет 2024, стр. 25 (ISBN 978-86-6427-331-2 COBIŠ. SR-ID157715465)

** др Горица Љубенов, ванредни професор, Универзитет Унион „Никола Тесла“, Факултет за градитељски менаџмент - Одсек Архитектура и урбанизам, Београд; e-mail: gljubenov@unionnikolatesla.edu.rs; ORCID: 0000-0002-3617-3638

због таквог положаја Пећ је у својој историји била поприште честих разарања, страдања и обнављања (Војовић 1979:126).

Античка историја подручја данашње Пећи није у потпуности расветљена, али се у литератури претпоставља да је римско насеље Сипарунта могло бити смештено у овој области (Јовановић 1984:112). За време византијске владавине, Пећ је била позната као Анаусарио (лат. Anausario) – археолошка станица на путу Ниш – Скопље (Српска енциклопедија, 2010).

До 13. века била је мало насеље у Хвостанској жупи које се звало Ждрело, због тога што се развијало на самом излазу из Руговске клисуре (Радовановић, 1937:64).

Први пут под именом Пећ се помиње 1220 год. у Жичкој хрисовуљи, а претпоставља се да је добила име по плочастим стенама и пећинама које се налазе у странама руговских падина (Војовић, 1979: 126). „У старим споменицима се помиње под разним именима, као Пецк, Пекч, Ипек, Пеја, Пекија, Пеција, Архиеписково и друго.” (Костић, 1899:270).

Историја града и развој града на Бистрици везани су за Патријаршију која је смештена у самим вратима Руговског теснаца. Крајем 13. века постаје престоница српске архиепископије, а за време цара Душана, 1346. године српска црква је подиже на степен Паријаршије. Од 1462. године Османлије заузимају Пећ, наступа период робовања праћен бунама и сеобама, проткан сталним страдањем, паљењем, болестима (1910. колера) епидемијама, међутим у таквим историјским околностима, праћен је уједно процватом и развитком Патријаршије. Ослобађање Пећи од Отоманске империје уследило је 29. октобра 1912. године од стране црногорске војске и тако остаје до краја 1915. године, када потпада под власт Аустроугарске, све до њеног распада 1918. године, и од тада ово подручје улази у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Војовић, 1979:129), касније Краљевине Југославије. За варош, Пећ је проглашена Законом о Местима 13. јуна 1919. године (Костић 1910:23). Законом од 26. априла 1922. године Краљевина СХС била је подељена на 33 области, а Општина Пећ и територија Пећког среза, као део Метохијског округа, припали су саставу Зетске бановине (Ivanišević, 1931:5).

„Што се тиче колонизације и аграрне реформе, Пећки срез био је познат по насељавању колониста. У том делу Косова и Метохије, на територији аграрног повереништва у Пећи 1919–1939. било је 9.674 хектара трајно напуштеног, качачког земљишта. У јесен 1931. у Метохију је насељено 1.400 породица из Црне Горе, подигнуте су им типске куће и додељено преко 20.000 хектара земље на потезу Призрен – Ђаковица – Пећ и реке Дрим” (Slavković Mirić, 2023:225). „У Пећком срезу било је 1459 насељеничких породица (на другом месту у односу на Ђаковички срез где је било 2.967)” (Urošević, 1937:832).

Демографска структура Пећи сагледива је на основу општег пописа становника од 31. марта 1931. године (Kraljevina Jugoslavija. Opšta državna statistika, 1931), тј. У Пећком

срезу живело је 45.333 становника, а у граду Пећи 16. 000 (Državni arhiv Srbije, Fond BIA, III, f. 121, [nepoznata godina]), међу којима и изванредно број руских емиграната. „После Првог светског рата у Југославију је пристигло око 70.000 избеглица из Русије. Иако у мањем броју у односу на велике центре, један део руских емиграната населио је Хвосно (Пећ)” (Radojević, 2005:30). Управо су руски емигранти дали импулс развоју српске културе, градње, архитектуре, уметности, инжењерства, како у целој Југославији, тако и у граду Пећи, где је модернизација саобраћаја, грађевинарства (изградња путева, железничке пруге) као и привредних објеката, подигла ниво среза и самог града Пећи привредно и културолошки.

ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ – УРБАНИ СКЛОП ПЕЋИ

Познавалац градитељског наслеђа Пећи арх. Јован Крунић, на основу истраживања и препознавања изведених средином 20. века, истиче да је Пећ један од најизразитијих и најбоље очуваних градова оријентално-балканског типа у Србији. Његов урбани склоп, сликовит и хармоничан збир целина – махала у зеленилу, потенциран је особеном изражајношћу типова кућа, лепотом и свежином природног амбијента и богатством текуће воде, детерминисан главним објектом Патријаршијом, џамијама као објектима друге врсте, и мноштвом вредних споменика треће врсте – старом градском кућом. Усклађеност просторне и површинске композиције са функционалношћу основе старих објеката достизала је синтезу јединстава на нивоу органског ткива. Најпростије речено, у отеловљену старе градске куће Пећи њени мајстори су умели да остваре једну просторну и површинску композицију која је потпуно усклађена са функционалношћу њене основе и да постигну да збир тих маса делује складно, као својеврсно органско ткиво (Krunić, 1994:161).

„Град Пећ, на самом уласку у Руговску клисуру, развио се уздуж реке Бистрице, чији смер је запад–исток. (Сл. 1) Стари центар града није био као данас хотел „Корзо” поред Бистрице, него место чаршије, а сама стара Пећ није била једно мало језгро, већ скоро по целој данашњој територији распрострањен систем готово самосталних махала. Положај Бајракли-џамије и чаршије, према записима старих путописаца, требало би да је био и најстарије средиште града звано Рукумија-махала, где се одвијала занатско-трговачка делатност.

Положај пећке куће као базне честице у махалама, доминантне у структури урбаног ткива, у односу на стране света, утврђен је и одређен законом на основама верских прописа ислама. Габарити и изгледи улица у средишњем делу града су одређени висинама уличних зиданих структура, тј. високим зидовима кућа на уличној линији и нижим оградама дворишта. Над улицом истурени низови прозора наговештавали су испаде кућа, формирајући тако физиономију улице, а саме куће су егзистирале истовремено и над дворишним делом сваке парцеле.

Сл. 1 Катастарски план Пећи 1932 г. (Комплекс патријаршије је остао ван плана, на западу) / Fig. 1 Cadastral Plan of Peć, 1932 (The Patriarchate complex was left out of the plan, to the west)

У међусобном односу кућа била је присутна поларизација на две основне планске и просторне геометријске схеме: симетричну и асиметричну „на глагол”. Разгледница Пећи препознаје објекте: Тахир-бегов конак, представник асиметричне схеме, Протину кућу, у Протиној махали, представницу симетричне схеме, и камену кулу – Јашар-пашину кулу, као трећу форму куће у урбаном ткиву града (Krunić, 1994).

Крунић пише: „Најупадљивија особеност града Пећи по чему је јединствена градска урбана структура у Србији, јесте да Пећ није град на Бистрици, него у, и на, њеним водама” (Krunić, 1994:164). Локални назив за Пећ „балканска Венеција” оправдано је, уз остале комплименте структуралном моделу града, презентовао природно-географски феномен – организовану мрежу текуће воде,

која је стизала у двориште скоро сваке куће, као отворени крвоток града, пружајући му специфичну функционалну, а становницима духовну и културолошку особеност.

ГРАДИТЕЉСКИ ФОНД ПЕЋИ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

„Пећ је у периоду између два светска рата спадала у ретке градове на Косову и Метохији (пored Призрена, Приштине и Косовске Митровице). Овај град био је спој модерног и традиционалног. За историју Срба, град Пећ је веома значајан као седиште патријараха и средњовековне српске културе, огледало архитектонске уметности и колевка српског царства” (Slavković Mirić, 2023: 221). Период између 2 светска рата исписан је блиставим страницама успона и процвата Пећи, како њеним друштвено-историјским

Сл.2 Посета краља Александра и краљице Марије Пећи (1924) / Fig. 2 Visit of King Alexander and Queen Maria to Peć (1924)

Сл 3. Зграда Железничке станице у Пећи. / Fig. 3 The Railway Station Building in Peć

развојем у оквиру Зетске бановине, тако и активностима где је иницијални потенцијал представљала емигрантска елита из царске Русије. Радојевић у делу Руске избеглице у Пећи наводи: „Удео инжењера Аркадија Тјапкина у претварању заостале паланке Пећи у пријатан, устрептао градић био је немерљив“ (Radojević 2005:50). Осим овог грађевинског инжењера било је немало технички образованих лица која су донела просперитет, али Аркадије Николајевич Тјапкин, инжењер из Санкт Петербурга, запослен у Грађевинском

одељку општине Пећ, важи за покретача и организатора урбанистичко-грађевинских акција у Пећи, које ће имати историјски значај и димензије за преображај (Radojević 2005:46). Повод за долазак руских инжењера 1921. године у Пећ била је, првенствено, изградња пута „Пећ – Чакор – Андријевица, тзв. друма Краља Александра I, који је Црну Гору везао за Метохију и за главне путеве у унутрашњости земље, те је тако помагао и трговачком напретку овог места“ (Simonović, 2004:62). (Сл. 2)

Сл. 4 Парк Рајевића, Пећ / Fig. 4 Radojević Park, Peć

Тој техничкој екипи припадају заслуге за израду Регулационог плана Пећи 1923. год., и великог броја инфраструктурних и грађевинских подухвата, као што су: Хидроцентрала на извору – Глава Белог Дрима, 1934. год., градски водовод 1936. год., из изворишта Црна вода, узводно од Патријаршије, пруга Приштина – Пећ, 1936. год. (Politika 4.7.1936: 8).

Један од најрепрезентативнијих објеката изграђен 1936. год. у Пећи је Железничка станица, у српско-византијском стилу, од тесаног камена оникса чије је налазиште у мајданима Пећке бање (Politika 6.4.1936:10). Објекат је изведен као троделна композиција са архитектонски читљивим целинама, бочно спратним објектима и средишним, приземним, са тремом у колонадама и наглашеном централном зоном. (Сл. 3)

Од индустријских објеката подигнути су: парни млин 1923. год., власништво Трговачке банке из Пећи, пирана, власништво Тодора Марковића, пирана „Озрим“, власништво акционарског друштва, и циглана „Бели Дрим“. Године 1932. подигнуте су: зграда Гимназије на месту старе турске „Идадије“¹ и Народна основна школа. Дом народног здравља изграђен је 1926. године (Војовић 1978:129). Од јавних, зелених површина, 1929. године изграђени су Велики парк „Карачаг“ и Мали парк, у централној зони града. Понос Пећи ипак је био приватни парк породице Живка Рајевића у Пуовац-махали, настао 1932. године, рађен по узорима на француске и аустријске паркове. (Сл. 4)

Неке од најважнијих грађевина у најужем центру града су:

хотел „Корзо“, кога подиже 1929. год. трговац Александар Аца Марковић и кафана „Балкан“, а браћа Стефанчевић, 1938. год. граде хотел „Турист“ (Војовић, 1979:129). „Развој урбане архитектуре Пећи између два светска рата, слично као и у Призрену био је под утицајем старе али и оновремене градске архитектуре у Србији, по европском узору, са врло мало националних елемената“ (Nikolić, 1999:262).

ХОТЕЛ „КОРЗО“

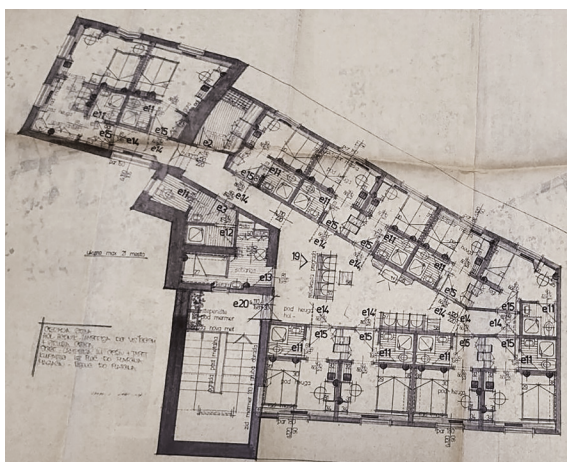
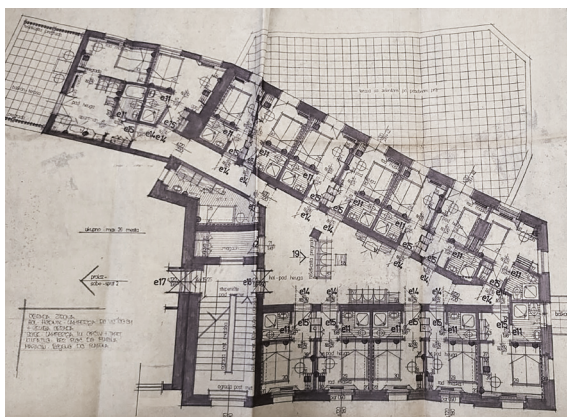
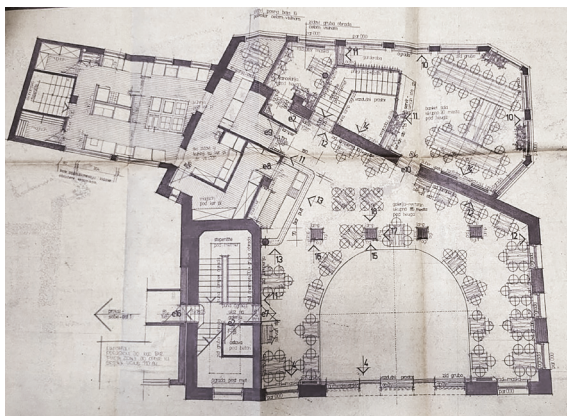
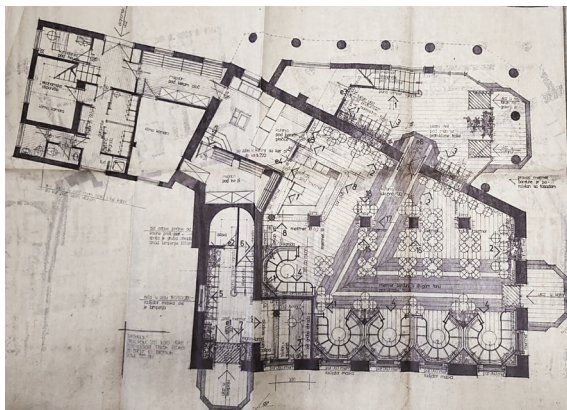
Стара разгледница из 1930. год. открива дисонантну амбијенталност будућег центра града. Сусретање традиције и архитектонског изазова 20. века, настало у контексту односа и израза старе кафане у првом плану, и новог хотела у позадини, левитира као нестварана (фотошопирана) слика, подсећајући више на сценску поставку палате усред оријенталне касаве у улици са ћепенцима и ниским објектима покривеним ћерамидом. (Сл. 5)

Новопроектирани објекат, угловница, уметнут између тадашњих улица, које су диктиране спратним објектима у низу зракасто водиле до централног трга града, пленио је уметничком изражајношћу са две готово идентичне, бочне, стилизоване фасаде, и репрезентативном чеоном, оријентисаном према центру, јасних архитектонских стремљења ка модерном стилу, сецесији. Према незваничним подацима, градња овог хотелског здања трајала је 3 године, у власништву пећког трговца Александра Аца Марковића, али је име архитекте остало непознато. Хотел „Корзо“ је био први и једини хотел у Пећи тих тридесетих година 20. века. Смернице о архитектонском стилу, функцији, диспозицији објекта и

1 Училиште на нивоу средње школе (турско време)

Сл. 5 Центар града са новоизграђеним хотелом „Корзо“ (1930), Пећ / Fig. 5 City center with the newly built "Korzo" Hotel (1930), Peć

Сл. 6 Основе приземља, спрата, галерије и поткровља хотела „Корзо“ у Пећи (Пројекат ентеријера – 1987) / Fig. 6 Ground floor, first floor, gallery, and attic floor plans of the 'Korzo' Hotel in Peć (Interior design project – 1987)

аутентична фасада хотела са уздржаном, а истовремено дефинисаном орнаментиком, асоцирају на просторну организацију и декоративне обрасце хотела „Москва“² у Београду. Организација функционалних и просторних целина приземља, са карактеристичним спратним полунивоом – галеријом, отварањем просторности и визура унутар два нивоа, не доводи у питање чињеницу да је пројектован према матрицама руских градитеља, у духу сецесијских стилских образаца, а разгледнице хотела „Корзо“, са првобитним називима: хотел „Москва“, хотел „Стаљинград“, присутне су још увек у приватним архивима.

Диспозиција објекта, чија површина заузима 392м² терена, трапезоидна је, подужно оријентисана запад – исток. Објекат је двоспратан, тј. састоји се од базиса, кога чине приземље и полуспрат, и два спрата. Спратни етажи су искључиво у функцији смештајне намене, док економско-техничкој групацији припадају део зачеља објекта у приземљу и кухиња у нивоу галерије, а остало је друштвена група просторија. Главни улаз за сталне госте био је из Улице Песак, тј. са бочне стране објекта, којим се долазило до пријемног дела, рецепције и двокраког степеништа, док је економски улаз смештен на зачељу објекта. Са прочеља је остварен улаз у кафану која је заузимала већи део површине приземног етажа, док је ресторан хотела смештен на галерији и повезан са кухињом. Уједно, веза смештајне зоне хотела и ресторана остваривала се хоризонталном комуникацијом из степенишног простора на нивоу галерије. (Сл. 6)

Доградња објекта у нивоу приземља и мезанина и претварање таванског простора у поткровље са смештајним капацитетима извршени су осамдесетих година 20. века, а крајем истог и адаптација и унутрашње уређење од стране бироа „Техноопрема – Инжењеринг – Београд“ архитекте Тимко Бранислава. У тим интервенцијама изворна архитектура није нарушена, већ су испраћене оригиналне смернице архитектонског обликовања, а колоритом розе–бело објекату је обезбеђена визуелна препознатљивост. (Сл. 7)

ФАСАДА ХОТЕЛА „КОРЗО“

При анализи фасаде хотела запажају се вертикалне поделе на прочељу и бочним изгледима, као трипартитне матрице различитих ширина, у комбинацији са јасно издиференцираном хоризонталном поделом на базис – приземље и галерију, спратну и кровну зону. (Сл. 4)

Базисом доминира фенестрација, кроз два нивоа. Галеријски отвори са правилним луковима формирају лунете, пратећи димензије фенестрације приземља, те

² Хотел „Москва“ у Београду, изграђена 1908. године, за потребе Руског осигуравајућег друштва. У пројектантском тиму учествују пројектанати из Санкт Петербурга и архитекта Јован Илић. / Дуња Андрић и Сања Кипроски, „Прилог проучавању историје и архитектуре палате Осигуравајућег друштва 'Росија' у Београду (1904–1908),“ Наслеђе 25 (2024): 93–106. /

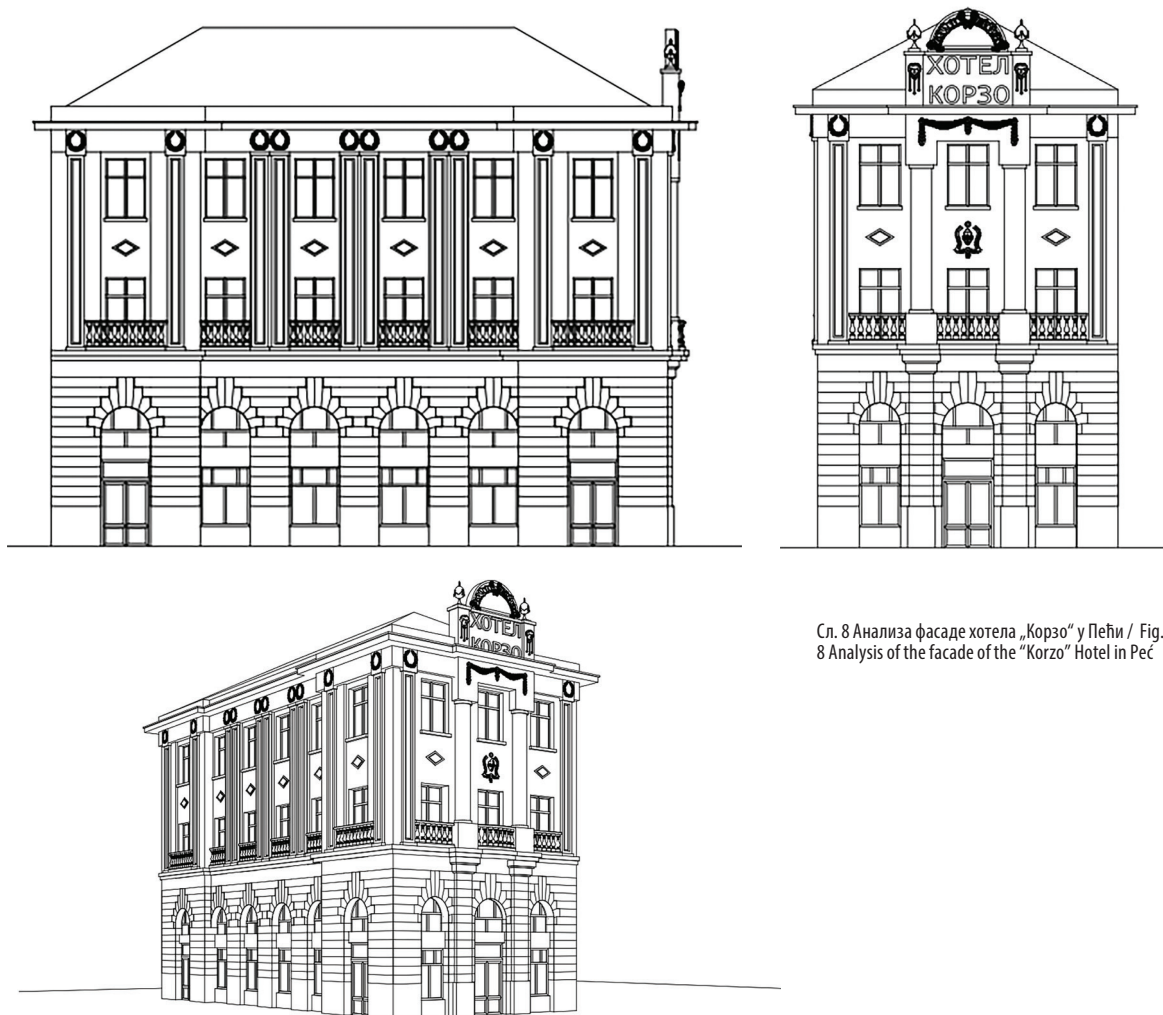
Сл. 7 Хотел „Корзо“ (1980), Пећ / Fig. 7 “Korzo” Hotel (1980), Peć

заједно чине ритмичне елементе базиса. Његова пластика је интензивирана хоризонталним поделама са спојницама које се у зони изнад лучних отвора галерије зракасто истичу као камене облоге, све до наглашене позиције кључног камена. Ова прозорска атика, у виду степенасте круне, заједно са стакленим површинама, представља архитектонску целину која се понавља уједначеним ритмом. Спратни венац је разделница између две хоризонталне целине, приземне и спратне, уједно и две функционалне зоне, док је површина спратова без хоризонталне поделе. Парапетна балустрада, као декоративни мотив, ослањајући се на спратани венац пружа се по обиму целог објекта, прекинута ритмом пиластера — стубаца, и даје свечанију и ваздушасту слику фасадног платна. Декорација балустрима у ствари је слепа потпрозорна композиција, осим у централном пољу чеоног изгледа, где у сегментном луку излази из равни фасаде, и остварује се у функцији балкона. Спратна зона је ређе фенестрације и растеређеније фасадне пластике у односу на базис. Ограничена је кровним венцем испод кога се, благо истурена у простор, намеће хоризонтална композиција у виду следе архитравне греде коју носе ступци/стубови — пиластри, а представља постоље за декоративне орнаменте. Изнад ширег кровног венца, који има улогу стрехе, понавља се композиција увученог венца, трапезастог постоља које прима кровне равни. Кровну зону чини крована конструкција на три воде, покривена црепом.

Вертикалним рашчлањивањем прочеља, трипартитна симетрична композиција пластиком и орнаментиком

избацује у први план средишњу вертикалу. У зони базиса доминирају масивни ступци/пиластри, дорског стилског реда, обрађени хоризонталним поделама са спојницама, као и само поље базиса, те се на тај начин истиче улазна партија кафане. У зони спратова доминирају стубови који се протежу кроз два нивоа и завршавају скромним капителима. Они носе архитравни елемент, смештен непосредно испод кровног венца, украшен са две гирланде и кићанкама. Самосталну декорацију између прозорских оквира чини маскерон, оивичен стилизованим венцем од лишћа. У овој зони изнад кровног венца је кровна атика, са симетрично позиционираним вазама и флоралним мотивима испод, а у самом луку атике је венац и натпис хотел „Корзо“. Бочне партије прочеља су уоквирене угаоним пиластрима, профилисаним по вертикали кроз два нивоа, а завршавају се орнаментом — венцем, на равном постољу као ослонцу испод кровне хоризонтале. На позицији међуспратне конструкције су декорације у облику ромба.

Трипартитну поделу бочних фасада чине угаони ризалити, кроз укупну висину објекта, благо истурени у простор, у односу на средишње поље кога чине четири архитектонске целине на једној и осам на другој бочној фасади. У делу базиса, исти су препознатљиви по фенестрацији са декорацијом, коју спратни венац прекида, најављујући парапетну баластруду у линији спратних прозора. Спратни

Сл. 8 Анализа фасаде хотела „Корзо“ у Пећи / Fig. 8 Analysis of the facade of the “Korzo” Hotel in Peć

део бочних фасада је отмена композиција удвојених пиластра кроз два етажа, са декоративним венцима у зони испод кровног венца и ритмичним прозорским отворима између којих су смештене декорације у облику ромба.

ЗАКЉУЧАК

Пећ је у оквирима граница Зетске бановине од 1918. године, захваљујући друштвено-економским токовима, променила своја обележја. Историјски подаци о колонизацији црногорског живља на подручје Метохије, Пећког среза, и долазак руске емигрантске елите 1921. године у Пећ сведоче о привредно-економском, културно-инжењерском процвату града. У сфери културе, науке и градитељстава, дешава се трансформација насеља, од оријенталне балканске касабе, до развијеног града, чији је урбани ослонац све до седамдесетих година 20. века чинило зеленило и мрежа потока, тако да због такве структуралне особености добија назив „балканска Венеција“. Архитекта Јован Крунић, бавећи се урбаном структуром града, дивио се нерватури водених токова, усклађеној са архитектуром објеката, претежно наслеђем оријенталног Балкана.

Архитектура је тих тридесетих година прошлог века у овом малом граду почела да поприма обриси архитектуре великих градова, светских метропола. Међу најрепрезентативнијим објектима био је хотел „Корзо“, први и једини хотел у граду, представник руске архитектуре у стилу сецесије из 1929. године. У тренутку градње био је атракција, не само у оквирима Пећи, већ и много шире. Његове трипартитне поделе на фасадама суптилно су наглашавале секвенце, стварајући складну физиономију објекта, а уједно откривајући тенденције и мотиве победничког духа градитеља са почетка 20. века. И данас, након 95 година од изградње, одише елеганцијом и хармонијом архитектонске физиономије, окићен истим, аутентичним декорацијама. Међутим, како није у функцији угоститељског објекта, нарушавањем изворне функције деградиран је, не само функционлани, већ и визуелно-уметнички израз овог здања. (Сл. 9)

Намеће се запажање да од те 1929. год. до данас у Пећи није изграђен ни један објект у таквом, а ни сличном стилу. На фасадама јавних и стамбених објеката место нису нашли флорални мотиви, маскерони, стилизоване форме сецесијског архитектонског израза.

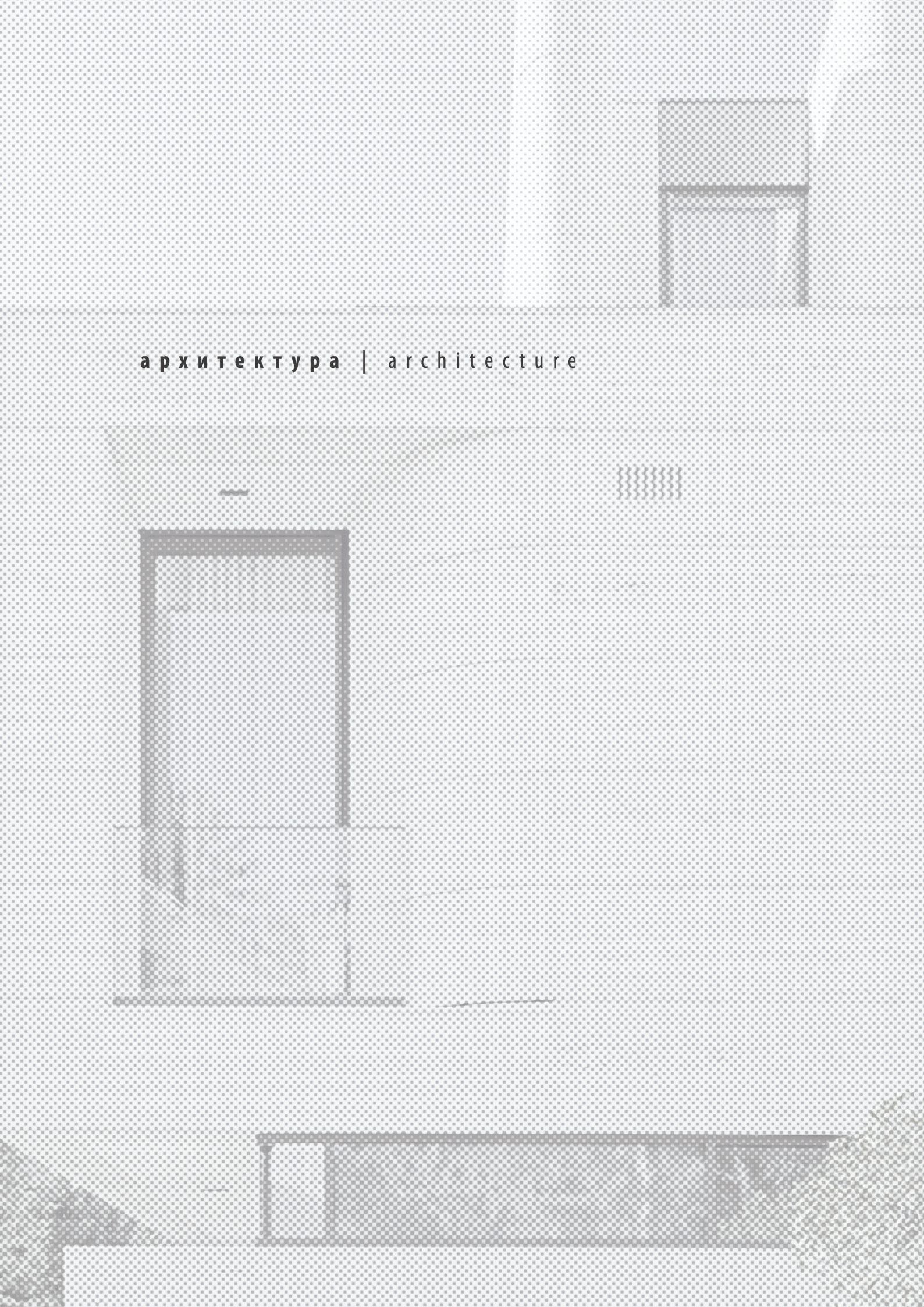
Сл.9 Хотел „Корзо“ (2024), Пећ / Fig. 9
Hotel “Korzo” (2024), Peć

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Андрић, Д. Кипроски, С. 2024. Прилог проучавању историје и архитектуре палате Осигуравајућег друштва 'Росија' у Београду (1904–1908). *Наслеђе* 25, 93–106.
- Алманах шематизам Зетске бановине, 1931. Краљевска банска управа Зетске бановине на Цетињу. Сарајево: *Државна штампарија*
- Архив Србије, Фонд БИА, III, ф. 121, Реферат о националним мањинама, Арнаути на Косову и Метохији
- Божовић, Г. 2006. Слике Косова и Метохије: путописи и репортаже. Приштина: *НУБ "Иво андрић"*.
- Бојовић, Б. 1979. Метохија- монографија. Приштина: *Јединство*.
- Виријевић, В. 2007. О занатству и трговини у градским насељима Косова и Метохије 1918-1941. *Баштина* 22, 231-241.
- Вуковић, Т. 1986. Срби на Косову, књ. 2. Врање: *Нова Југославија*.
- Ђурић, Ж. 2021. Српско срце Метохије: Пећ српски Мисир. Београд: *Школски сервис Гајић*.
- Илустровани званични алманах-шматизам Зетске бановине, 1931, год.1. Цетиње: *Краљевска банска управа Зетске бановин.*
- Јовановић, Ј. 1984. Античка насеља и путеви у Србији, Београд: *Археолошки институт*.
- Кадиевић, А. 2002-2003. Улога руских емиграната у Београдској архитектури између два светска рата. *Годишњак града Београда*, књ. XLIX-L, 131-142.
- Кадиевић, А. 1998-1999. Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920-1946). *Годишњак града Београда*, књ. XLV-XLVI, 115-132.
- Костић, К. 1899. Трговачки центри друмови по српским земљама по средњем и новом веку. Београд: *Задужбина Илије М. Колараца*
- Костић, П.1910. Споменик САН-а XLIX. Београд.
- Крунић, Ј. 1994. Куће и вароши у области Старе Рашке. Београд: *Републички завод за заштиту споменика културе*.
- Николић, С. 1998-1999. Урбана архитектура Призрена, Пећи и Приштине и њени национални елементи. *Баштина* 9-10, 255-267.
- Политика, 4. 7. 1936, 8. „Дванаестог јула свечано ће се предати саобраћају пруга која везује Косово Поље са Метохијом“
- Политика, 6. 4. 1936, 10. „Станичне зграде каквих нема ни на једној прузи“
- Радовановић, В. 1937. Географске основе јужне Србије. Скопље: *Штампарија „Јужна Србија“*
- Радоевић, Р. 2005. Руске избеглице у Пећи - у сећању млађих савременика. Београд: *Завичајни клуб Пећанаца у Београду*.
- Симоновић, М. 2004. Пећка Гимназија од настанка до прогона. Нови Сад: *Просвета А.Д.*
- Славковић Мирић, Б. 2023. Град Пећ у периоду између два светска рата. *Лесковачки зборник* 63, 221-242.
- Српска енциклопедија, 2010. књ. 1, том I.
- Тошева С. 2004. Рад Руских архитеката у Министарству грађевина у периоду између два светска рата. *Годишњак града Београда*, књ. LI, 169-180.
- Урошевић, А. (1937) Аграрна реформа и насељавање. у: Споменница двадесетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, Скопље: 819-833.

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1, Крунић, Ј. 1994. Куће и вароши у области Старе Рашке. Стр. 160
- Fig. 1. Krunic, J. (1994). Houses and Towns in the Area of Old Raška, p. 160.
- Сл. 2, Архива аутора Јована Бјелановића
- Fig. 2. Author's archive: Jovan Bjelanović.
- Сл. 3, <https://www.zeleznice.in.rs/forum/download/file.php?id=18403&sid=1cbf39fe69a1cb2a895fbfd79d7822a4>
- Fig. 3. Source: <https://www.zeleznice.in.rs/forum/download/file.php?id=18403&sid=1cbf39fe69a1cb2a895fbfd79d7822a4>
- Сл. 4, <http://dokandjelispavaju.com/zlatni-park/>
- Fig. 4. Source: <http://dokandjelispavaju.com/zlatni-park/>
- Сл. 55 <https://zavicajniklubpecanaca.rs/wp-content/uploads/2023/02/6-2.jpg>
- Fig. 5. Source: <https://zavicajniklubpecanaca.rs/wp-content/uploads/2023/02/6-2.jpg>
- Сл. 6, Извор: Завичајни клуб Пећанаца, Београд. Пројекат ентеријера хотела „Корзо“, Пећ, 1987, Документацију урадило предузеће: Техноопрема–Инжењеринг – Београд, Одговорни пројектант: Бранислава Тимко
- Fig. 6. Source: Zavičajni klub Pećanaca, Belgrade. Interior design project of Hotel “Korzo”, Peć, 1987. Documentation prepared by: Tehnooprema–Engineering, Belgrade. Chief designer: Branislava Timko.
- Сл. 7, Хотел „Корзо“ (1980), Пећ, разгледница (Издавач: Озеха, Сплит). Разгледница (обе стране) се може видети на сајту: <https://www.abebooks.com/paper-collectibles/Postkarte-Carte-Postale-73600192-Pec-Peja/30510550305/bd>
- Fig. 7. Hotel “Korzo” (1980), Peć, postcard (Publisher: Ozeha, Split). Both sides of the postcard are available at: <https://www.abebooks.com/paper-collectibles/Postkarte-Carte-Postale-73600192-Pec-Peja/30510550305/bd>
- Сл. 8, Цртеж аутора Горице Љубенов
- Fig. 8. Drawing by Gorica Ljubenov.
- Сл. 9, Архива аутора Горице Љубенов, фотографисао Горан Бојовић 11. 09. 2024. г
- Fig. 9. Author's archive: Gorica Ljubenov. Photographed by Goran Bojović, 11 September 2024.

архитектура | architecture

Аутор пројекта: Предраг Милутиновић, дипл.инж.арх.

**VILLA TOLSTOY - THE ARCHITECTURE OF BALANCE AND SPATIAL
CONSISTENCY**

Project author: Predrag Milutinović, Dipl. Ing. Arch.

Предраг Милутиновић*

АПСТРАКТ

Вила ТЛС у Толстојевој улици у Београду представља пример савремене урбане виле која на суптилан начин спаја функционалност, контекстуалну осетљивост и естетску прецизност. Пројекат, дело архитекте Предрага Милутиновића и студија MAPA Architects, заснован је на јасној просторној и типолошкој организацији, са нагласком на равнотежу између јавног и приватног, масивног и прозачног. Камена фасада са металним акцентима уноси осећај тактилности и трајности, док третман светлости доприноси просторној динамици. Савремени инсталациони системи, еколошки аспекти и високи стандарди комфора интегрисани су у архитектонску концепцију. Вила ТЛС афирмише могућност да архитектура буде истовремено локално укорееена и универзално релевантна.

Кључне речи: савремена вила, архитектура равнотеже, материјализација, просторна типологија, урбани контекст

ABSTRACT

Villa TLS, located in Tolstoy Street, Belgrade, is a refined example of a contemporary urban villa that thoughtfully integrates function, context, and aesthetics. Designed by architect Predrag Milutinović and MAPA Architects, the project is based on clear spatial and typological organisation, emphasising balance between public and private, solid and transparent. The stone façade, accentuated with metal details, introduces tactility and a sense of permanence, while the treatment of light enriches the spatial experience. Advanced technical systems and ecological features are seamlessly incorporated. Villa TLS affirms that architecture can be both rooted in a local context and relevant on a global scale.

Keywords: contemporary villa, architecture of balance, materiality, spatial typology, urban context

* Предраг Милутиновић, дипл.инж.арх., studio Mapa Architects, predrag.milutinovic@mapaarch.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1099-9884>

Фото: Иља Иванов / Photo: Ilya Ivanov

Фото: Иља Иванов (лево), Реља Иванић (доле)
Photo: Ilya Ivanov (left), Relja Ivanić (bottom)

Фото: Реља Иванић / Photo: Relja Ivanić

Породични стамбени објект смештен је у Толстојевој улици у Београду, у зони града која је историјски увек била опредељена за породично становање.

Пројекат породичне виле у Толстојевој улици није експеримент, али ни пука репродукција познатог, већ представља промишљени покушај да се редефинише савремена вила као простор интиме, склада и суптилне софистицираности. Ако бих овај објект описао једном речју, то би свакако била равнотежа – између јавног и приватног, масивног и прозачног, дисциплине и слободе, светла и сенке. Ова вила не тражи пажњу својом појавом, већ се простор присваја кроз доживљај – игру светла у току дана, тактилноста материјала под руком и осећај смирености који доноси прецизно обликована архитектура.

Пројекат резиденцијалне једнопородичне виле у Београду одговорио је на сложен програм и специфичне захтеве инвеститора, успевши да помири функционалне потребе са тежњом пројектанта да створи објект који, упркос масивном габариту, не доминира над парцелом нити угрожава визуру околине.

Благим повлачењем, дискретним заобљењима и пажљиво димензионисаним растојањима, објект остварује уравнотежен дијалог са непосредним урбаним контекстом.

Када се посматра садржај објекта, уочава се да се функције ређају по етажама. Приступне јавне су присутне у приземљу – радни простор и апартман за госте, који врло суптилно преко сутеренске дневне зоне излази на доње двориште, чиме је савладана денивелација и помирена висинска разлика формирајући завидан просторни отворени волумен. На првом спрату налазе се дечје собе и простор за игру и рад, док је повучена етажа резервисана за родитељски апартман.

Основна волуметрија, произашла из јасно артикулисане типологије, формира структуру у којој камен као главни материјал добија нову изражајност. Фасада је обложена каменом травертино романо класико, који кроз специфичну обраду – са финим вертикалним акцентима метала – разуђује структуру на начин који ублажава масивност,

This family residential building is situated in Tolstoy Street in Belgrade in a zone historically reserved for family housing.

The design of the family villa in Tolstojeva Street is not an experiment, nor is it a mere reproduction of the familiar, but rather it stands as a thoughtful attempt to redefine the modern villa as a space of intimacy, unity, and subtle sophistication. If I were to describe the design in one word, it would certainly be balance – between the public and private, massive and transparent, discipline and freedom, light and shadows. This villa does not demand attention with its appearance, but is a space appropriated through experience – the interplay of light during day, the tactility of the material at your fingertips, and the feeling of serenity from the precisely crafted architecture.

The design of the single-family residential villa in Belgrade is an answer to the complex program and specific demands of the investors, and succeeds in reconciling their functional needs with the aspiration of the designer to create a building that, despite its robustness, neither overpowers the plot nor jeopardises the surrounding scenery.

Slightly recessed, discreetly rounded, and with carefully dimensioned distances, the building achieves a balanced dialog with the immediate urban context.

Within the building, the floors are assorted by function of the accessible common spaces present on the ground floor, which has a working space and a guest apartment, which very subtly comes out into the lower yard through the semi-basement lounge. This overcomes the difference in level and reconciles the height difference, thereby forming an enviable open spatial volume. There is a children's room and a space for work and play on the first floor, while the recessed floor is reserved as a parent apartment.

The primary volumetrics, resulting from a clearly articulated typology, form a structure in which stone, as the main material, gains a new expressiveness. The façade is veneered with Travertino Romano Classico, which, through a finish of fine vertical metal accents, partitions the structure in a way that softens the massiveness, giving the building the character of

дајући објекату карактер архитектуре „ошупљене стене“. Ова материјализација наглашава идеју трајности, тактилности и континуитета са традицијом медитеранског простора, док прецизна обрада доприноси савременој естетској интерпретацији.

Полазиште пројекта била је мера — како у пропорцијама, тако и у атмосфери. Уместо пуког формализма, тежило се простору који поседује сопствену тежину, смиреност, али и суптилну динамику. Сваки сегмент виле пројектован је тако да буде промишљен, али не укочен, прецизан, али не стерилан. Светлост је третирана као функционални аспект и градивни материјал простора. Водећи се начелом да свака просторија тражи своју светлост, обликовани су отвори

“hollow stone” architecture. This materialisation emphasises the idea of longevity, tactility, and continuity, present in the tradition of the Mediterranean region, while the precision of the finish contributes to a modern aesthetic interpretation.

The starting point of the design was balance — both in proportion and in atmosphere. Instead of mere formalism, the goal was to achieve a space of weight, serenity, but also of a subtle dynamism. Each segment of the villa is designed to be thought-through, yet not stiff, precise, yet not sterile. Light is treated as a functional aspect and a building material of the space. Guided by the principle that every space needs its own light, openings and inner courts were formed so as to build a

и унутрашња дворишта која граде секвенце простора, смењујући затворене и отворене, масивне и прозрачне делове.

Објект је опремљен савременим инсталационим системима највишег стандарда који корисницима пружају максималан комфор – укључујући систем интелигентне куће, грејање и хлађење, вентилацију са рекуперацијом топлоте, као и сигурносне и мултимедијалне системе интегрисане у архитектуру простора. Кућа је пројектована у складу с највишим захтевима енергетске ефикасности и сертификована је као објект највишег енергетског нивоа. Предвиђен је и систем за прикупљање кишнице која се користи за заливање зелених површина, што додатно оснажује еколошки профил пројекта.

Структура објекта и сложен програм захтевали су што једноставнију матрицу кретања. Линеарна и вертикална комуникација условиле су концепт, док су улазни мост, отворени атријум, двоетажна висина главног салона и пажљиво слагање планова створили просторну динамику која осигурава јасноћу и функционалност. Вила је према улици затворена масивним зидовима, чиме се обезбеђује потребна приватност, док се ка дворишту отвара пуном транспарентношћу, стварајући изнутра импресивну секвенцу простора.

Основна структура волумена конципирана је као низ хоризонталних слојева који се завршавају повученим кубусом горње етаж. Ова артикулација омогућава јасно читљив дијалог између пуних и празних маса, где велики отвори у каменом плашту растеређују тежину волумена и уносе додатну слојевитост у архитектонски израз.

Вила ТЛС афирмише позицију савремене урбане виле кроз јасно артикулисану просторну и материјалну поетику, развијајући дијалог са урбаним контекстом који је истовремено суздржан и отворен. Основна просторна драматургија проистиче из пажљиво балансираних односа између затвореног и отвореног, масе и празнине, што обликује препознатљиву архитектонску нарацију објекта. Кроз рационално структурисане функционалне зоне и прецизно дефинисану типологију, пројекат остварује висок ниво просторне јасноће, док избор материјала и њихова

sequence of spaces, with alternating closed and open, massive and spacious areas.

The building is equipped with modern installation systems of the highest standard that offer users maximum comfort – including a smart house system, heating and cooling, ventilation with heat recovery, as well as security and multimedia systems integrated into the architecture of the space. The house is designed in concordance with the highest energy efficiency requirements and is certified as a building of the highest energy level. A rain-collection system for watering the green-spaces is planned, which further strengthens the ecological factor of the design's profile.

The structure of the building and the complex program demanded the simplest possible circulation matrix. The concept was conditioned by linear and vertical communication, while the entrance bridge, open atrium, two-storey main lounge and the careful composition of the plans create a spatial dynamic that ensures clarity and functionality. The villa is closed off from the street by large walls in order to ensure the necessary privacy, meanwhile opening towards the courtyard with complete transparency, creating an impressive sequence of spaces from the inside.

The primary structure of the volume is conceived as a sequence of horizontal layers that culminate in a recessed cube on the upper floor. This articulation allows for a clearly legible dialog between solid and void spaces, where the large openings in the stone cladding relieve the weight of the volume and contribute to the complexity of the architectural expression. Villa TLS affirms the position of the modern urban villa through a clearly articulated spatial and material poetics, developing a dialogue within an urban context that is simultaneously subdued and open. The basic spatial dramaturgy springs from a carefully balanced ratio of the open and closed, mass and void, which forms the recognisable architectural narration of the building. Through the rationally structured functional zone and precisely defined typology, the design achieves a high level of spatial clarity, while the choice of materials and their tactility grant

Фотографије: Реља Иванић / Photos: Relja Ivanić

тактилноста дају додатну димензију идентитету објекта. Овај приступ потврђује став да архитектура, осим што задовољава функционалне и естетске критеријуме, мора да производи искуство које је истовремено рационално и сензуално, универзално и укорено у локални контекст.

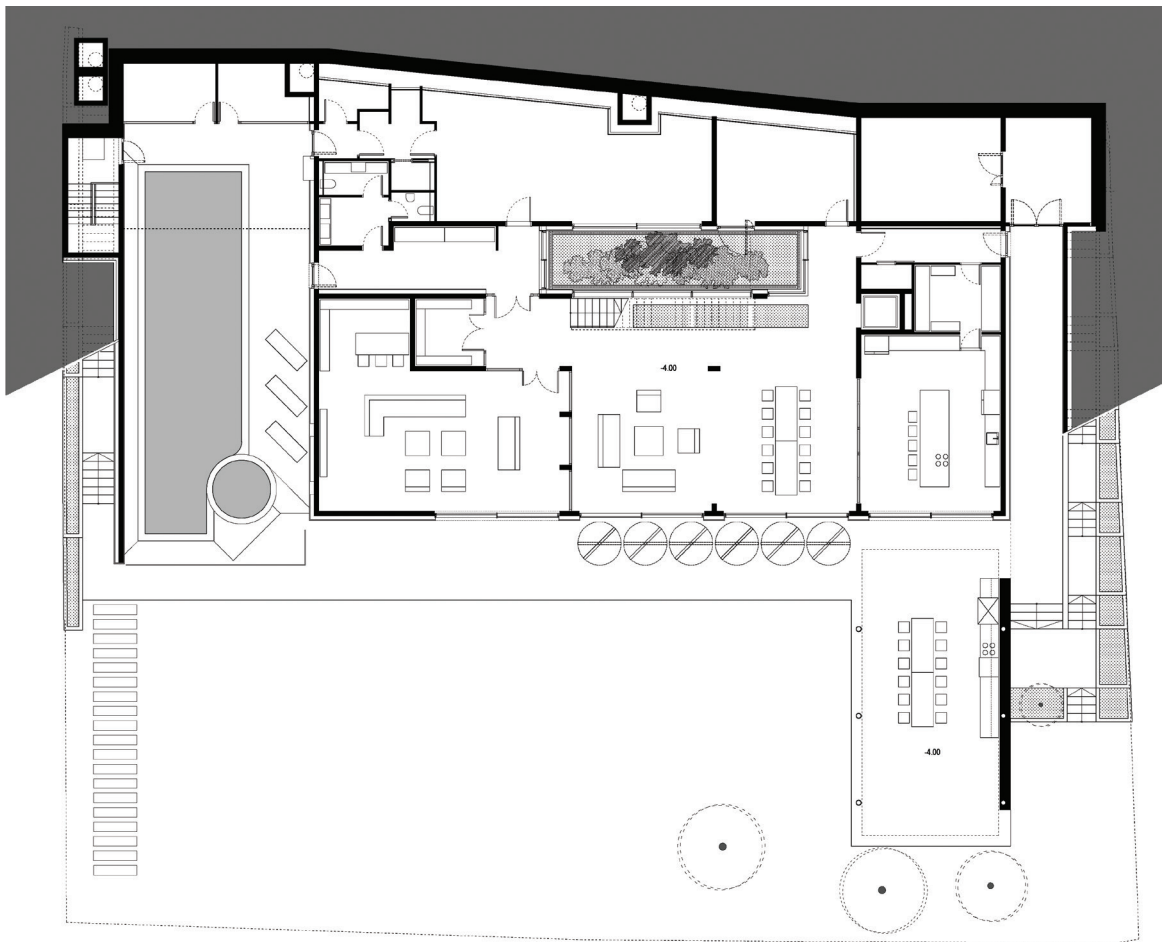
Вила ТЛС представља архитектуру која не тежи спектакуларности, већ промишљеној и доследној реализацији концепта, где свака одлука – од просторне организације до материјализације – произилази из јасне идеје о архитектури као медијуму свакодневног живота, али и као културној изјави. На тај начин, објект потврђује да савремена резиденцијална архитектура у Београду може бити истовремено интернационално релевантна и аутентично локална, што је циљ којем би савремена пракса требало континуирано да тежи.

an added dimension to the building's identity. This approach confirms the position that architecture, besides fulfilling functional and aesthetic criteria, must produce an experience which is simultaneously rational and sensual, universal and rooted in the local context.

Villa TLS represents an architectural approach that does not strive towards spectacle, but rather a thoughtful and consistent realisation of concept, in which each decision – from spatial organisation to materialisation – arises from the clear idea of architecture as a medium of everyday life, as well as a cultural statement. In this way, the building affirms that modern residential architecture in Belgrade can simultaneously be internationally relevant and authentically local, which is the goal to which contemporary practice should continually strive.

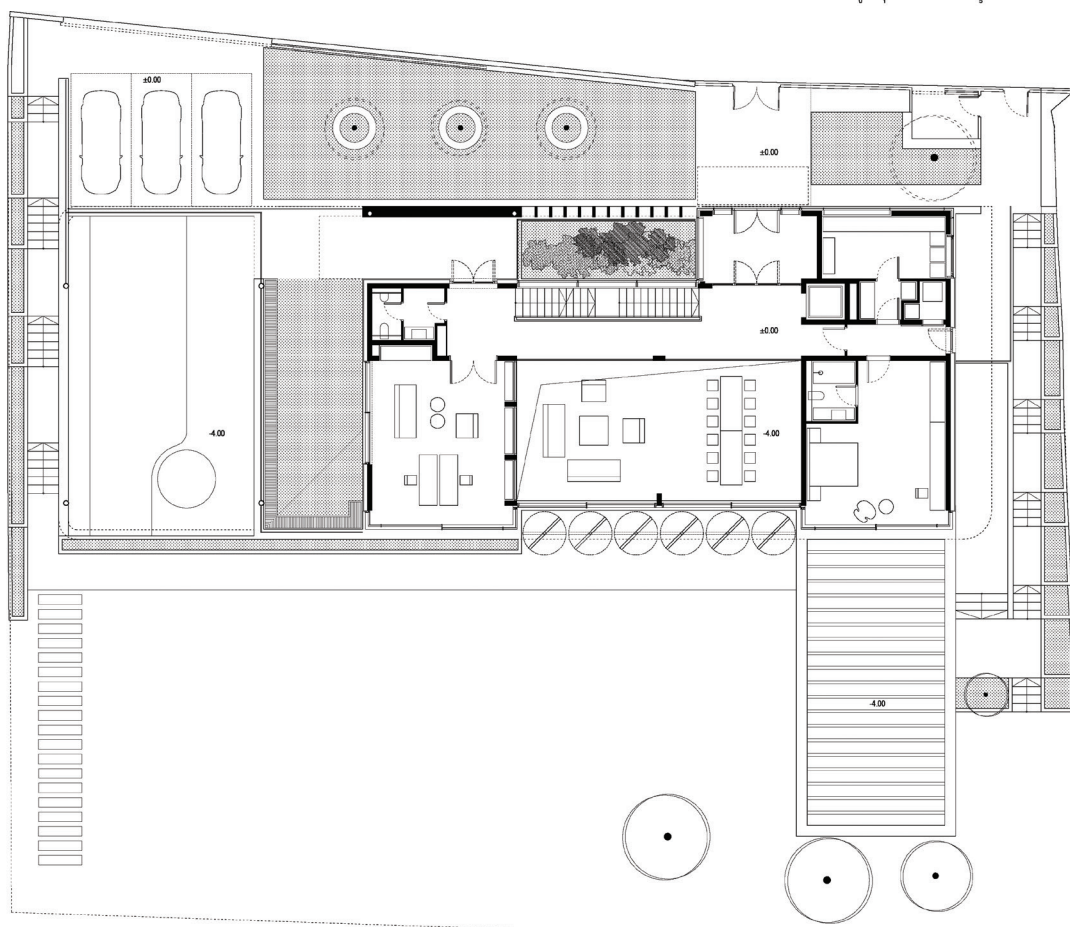

Фотографије: Иља Иванов
Photos: Ilya Ivanov

Основа сутерена / Basement floor plan

0 1 5 10

Основа приземља / Ground floor plan

0 1 5 10

ПОДАЦИ О ОБЈЕКТУ:

место: Улица Толстојева 42, Београд

инвеститор: Породица М

аутор и одговорни пројектант: Предраг Милутиновић, дипл.инж.арх

студио: Мара Architects

сарадници: Оливера Станковић м.арх, Сара Петковић м.арх, Хелена Плањанин м.арх, Филип Пајовић м.арх, Слађана Аничић м.арх

извођач: ГИА д.о.о., Цељска 7/5, Београд

аутор фотографија: Реља Иванић ; Илија Иванов

година пројектовања: 2020/2021.

година изградње: 2023/2024.

површина: 1096,00 m²

спратност: Су+П+1+Пс

НАГРАДЕ :

Награда публике 46. Салон архитектуре МПУ

Награда Златна мистрија портала Градња за најбољи објект 2024. године

GDA German Design Awards 2025

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ :

Share Architects (2024) Villa TLS, Belgrade. SHARE Architecture Awards 2024. nominated for the shortlist in category "Residential Single-use". 2024 – Winner, Residential

Доступно на: <https://awards.share-architects.com/villa-tls-42/> [Пristупљено: juli 2024]

ИЗЛОЖБЕНИ КАТАЛОЗИ :

Jotić Biljana, 2021. Katalog međunarodne izložbe. 43. Salon Arhitekture. Beograd: Muzej primenjene umetnosti.

BUILDING DETAILS:

Place: Ulica Tolstojeva 42, Belgrade

Investor: The M Family

Author and executive designer: Predrag Milutinović, Dipl. Ing. Arch.

Studio: MAPA Architects

Collaborators: Olivera Stanković M.Arch, Sara Petković M.Arch, Helena Planjanin M.Arch, Filip Pajović M.Arch, Slađana Anić M.Arch

Contractor: GIA d.o.o., Celjska 7/5, Belgrade

Photographs: Relja Ivanić; Ilija Ivanov

Year designed: 2020/2021

Year built: 2023/2024

Area: 1096,00 m²

Number of floors: B + G + 1 + A

AWARDS:

Audience Choice Award 46. Salon of Architecture MAS

The Golden Trowel award from Gradnja for Best Project 2024

GDA German Design Awards 2025

ONLINE SOURCES:

Share Architects (2024) Villa TLS, Belgrade. SHARE Architecture Awards 2024 nominated for the shortlist in the category "Residential Single-use". 2024 – Winner, Residential, Available at: <https://awards.share-architects.com/villa-tls-42/> [Accessed: July 2024]

EXHIBITION CATALOGUES:

Jotić, Biljana (2021). Catalogue of the International Exhibition – 43rd Salon of Architecture. Belgrade: Museum of Applied Arts.

Фото: Реља Иванић / Photo: Relja Ivanić

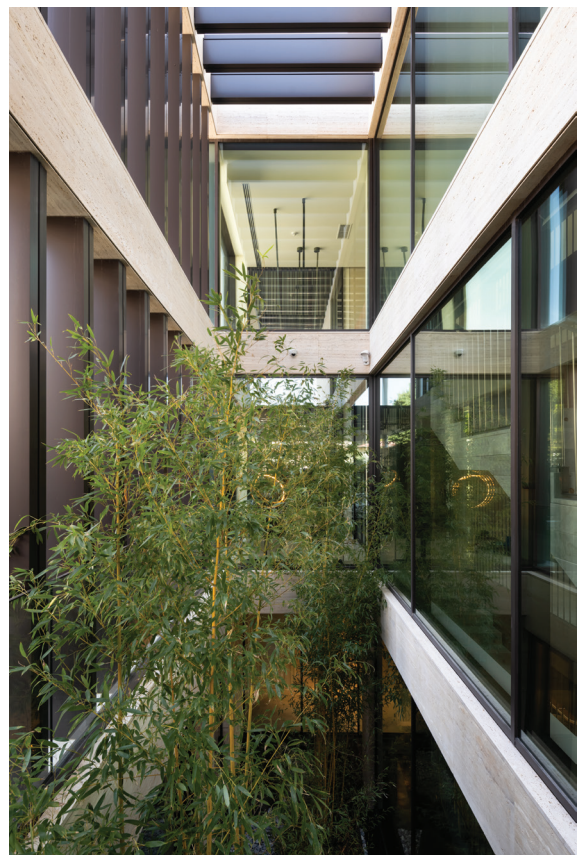

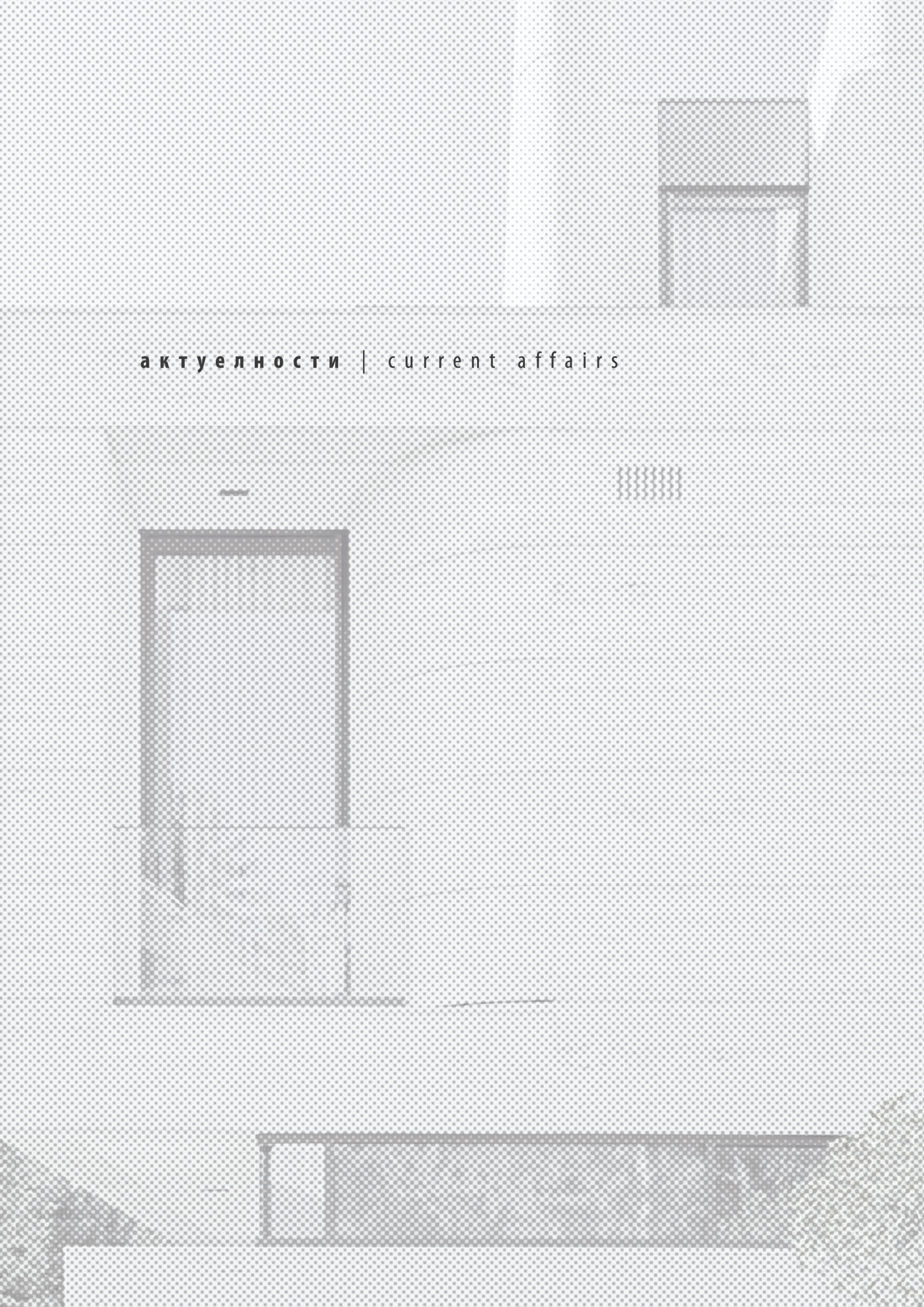

Фотографије: Реља Иванић / Photos: Relja Ivanić

Фото: Иља Иванов / Photo: Ilya Ivanov

актуелности | current affairs

Награђена докторска дисертација

Годишња награда „Милорад Мацура“ за најбољу докторску дисертацију у области Архитектуре и урбанизма одбрањену у 2023/24. години

Универзитет у Београду – Архитектонски факултет

Кандидат: др Ивана Ловринчевић

Ментор: Владимир Лојаница, редовни професор, Универзитет у Београду – Архитектонски Факултет

Докторска дисертација *Тумачење хибридности у архитектури* др Иване Ловринчевић представља значајан научни допринос у научној области архитектура и урбанизам, а посебно у ужој области архитектонског пројектовања. Савременост ове докторске дисертације се огледа у теоретској и практичној интерпретацији хибридности у архитектури, која је последица транзиционих периода културе и друштва. Нагласак је на трансдисциплинарном проширивању теоријске концептуализације појма, основа и оквира хибридности у архитектури, на сазнањима више дисциплина и на платформи тумачења појава савременог друштвеног контекста у дисциплини архитектуре. Хибридна архитектура је предмет бројних научних истраживања која се спроводе последње две деценије у домену архитектонских појмова и концепата који могу одговорити на транскултуралност и трансдисциплинарност савремене културе и друштва. Додатни научни допринос и академска вредност препознају се у савременим теоријама из друштвених и хуманистичких наука које расправљају одрживост животне и грађене средине из перспективе новог материјализма. Оне истичу неодрживост бинарног тумачења животне средине кроз призму човека, његовог прогреса и технолошког развоја, и заузимају се за истраживање концепата попут хибридности — који се тичу укрштања, симбиозе и развоја полицентричних механизма функционисања и пројектовања животне и грађене средине.

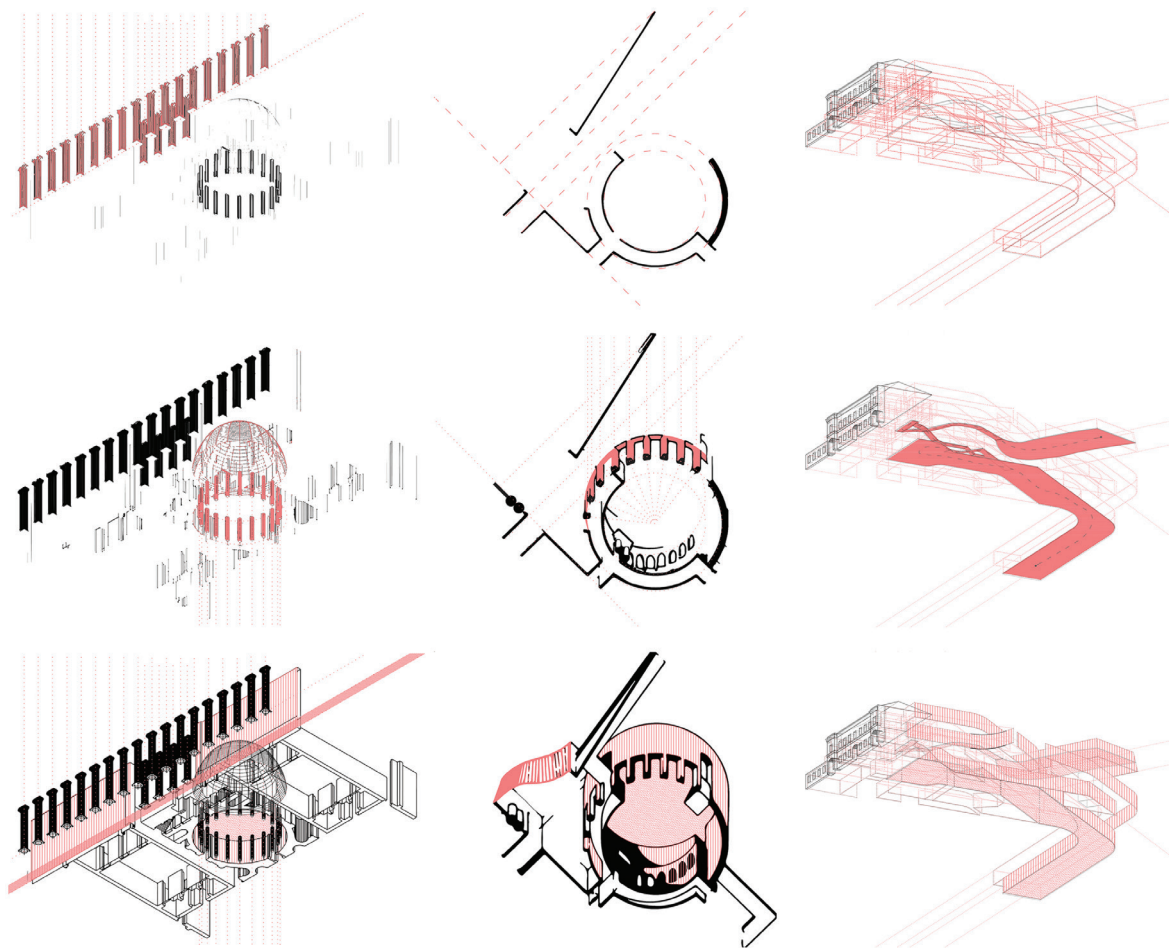
Докторска дисертација је усмерена на разумевање конотативних оквира појма хибридности у референтним областима, затим друштвених и културолошких услова који је узрокују у архитектури, и могућности за њену опсервацију и тумачење у циљу развоја нових пројектантских метода. Специфичан значај за архитектонску дисциплину препознаје се у дистинкцији хибридности у архитектури, са једне, и појмова мултифункције и објеката мешовите намене, са друге стране — формирајући полазну референцу за даље разматрање могућности архитектуре да одговори на потребе савременог друштва за многоструким формацијама, променљивим типологијама и структурама, и новим програмским и семиотичким оквирима. Важно је напоменути оригиналност у начину примене критичког апарата у форми методске технике која подразумева комбинацију текстуалних и графичких метода и алата анализе, провере и компарације, као и валоризације и

презентације резултата истраживања. Посебно се издваја аспект употребе цртежа у оквиру методске технике успостављене докторском дисертацијом, као аутохтоног алата архитектонске дисциплине.

Структуру дисертације чине три основне целине: *Увод, Приказ анализе и интерпретације резултата* и *Закључци и препоруке*. *Увод* садржи образложење теме, проблема и предмета истраживања, одређивање области, циљева и задатака истраживања, дефинисање хипотеза истраживања, приказ методологије истраживања, као и научни допринос и могућу примену резултата истраживања.

Централна целина рада *Приказ анализе и интерпретације резултата* састоји се из два дела. Први део (Главе 1 и 2) чини етимолошки, конотативни и теоријски оквир појма хибридности у теорији архитектуре и њеним додирним областима и дисциплинама као што су: филозофија, социологија и студије културе. У овом делу се кроз компаративну анализу одабраних извора успоставља дискурзивни оквир појма хибридности у референтним теоријама. Посебно, овај део рада послужио је за конструисање базе информација о развоју мисли о хибридности у архитектури. У првој глави испитују се теоријска полазишта истраживања, објашњењем и систематизацијом теоријских поставки у смислу етимолошких и конотативних одлика појма хибридности. За потребе ове главе одабрана је литература у циљу утврђивања кључне терминологије, релевантних концепата и дефинисања теоретских позиција испитивања хибридности у оригиналним и додирним областима, са фокусом на транзиционим периодима културолошког развоја. Друга глава подразумева упоредну анализу интерпретација хибридности у области архитектонске теорије, са нагласком на перспективе следећих аутора: Стивен Хол (Steven Holl), Рем Колхас (Rem Koolhaas), Кишо Курокава (Kisho Kurokawa) и Јозеф Фентон (Joseph Fenton). У оквиру ове главе, нагласак је на негирању конотација хибридности као мултифункције и мешовите намене и осветљавању појма у смислу многострукости и лиминалности архитектуре.

Други део (Главе 3 и 4) централне целине рада односи се на резултате првог дела и садржи проблематизацију тумачења хибридности са аспекта комплексности

архитектонског језика. Успоставља се теоријски оквир тумачења хибридности са аспекта перцепције и тумачења материјалних и нематеријалних одлика архитектонског дела. На основу претходног, формира се методска техника тумачења и она се спроводи кроз студије случаја. Други се део завршава верификацијом методске технике.

У глави 3 истражују се кључни појмови за тумачење хибридности у архитектури. Фокус је на појмовима перцепције и читања за потребе интерпретације архитектонског језика. На основу наведених појмова и успостављеног оквира за тумачење, уз осврт на прве две главе, формира се синтезна дискусија претходног истраживања на тему хибридности у архитектури са смерницама за њено тумачење. Коначно, у трећој глави се формирају сазнајна платформа и методска техника кроз сет специфичних аналитичких поступака, у оквирима логичке аргументације, студија случаја и графичке интерпретације. Четврта глава односи се на верификацију дефинисане технике са намером да се она провери и по потреби унапреди усложњавањем сваког од корака методске технике појединачно. Уз верификаторно спровођење методске технике, четврта глава укључује и критички осврт на успостављену технику и дискусију резултата.

У Закључцима и препорукама спроводи се систематизација истраживања, провера и верификација полазних хипотеза, као и дефинисање значаја добијених резултата са теоријског, педагошког и практичног становишта. Овај део бави се претпоставкама будућег развоја истраживања

хибридности заснованог на резултатима ове дисертације и препорукама за даљу примену методске технике тумачења хибридности у архитектури. Закључна разматрања су такође усмерена и на примену стечених знања у савременом дискурсу архитектонске праксе и употребе напредних технологија. У виду валоризације оправданости и могућности за наставак истраживања треба истаћи да је квалитет и потенцијал ове дисертације препознат од стране истраживачког одбора Факултета за архитектуру и грађену средину (Faculty of Architecture and the Built Environment) Техничког универзитета у Делфту (TU Delft). Одбор је институционално подржао и одобрио супервизију пројекта Иване Ловринчевић, базираног на резултатима и предлозима наставка истраживања дисертације *Тумачење хибридности у архитектури*, у процедури конкурсисања за *Marie Skłodowska-Curie Postdoctoral Fellowship* — програма финансирања пројекта на постдокторском нивоу од стране Европске комисије (European Commission(EC)/ Research Executive Agency). Подржани пројекат усмерен је на даљу примену методологије истраживања хибридности, успостављене кроз дисертацију, на студије случаја у просторним оквирима Београда, и у циљу успостављања нових научно-истраживачких и институционалних сарадњи на трансдисциплинарном и међународном нивоу између Србије и Европске уније.

Владимир Лојаница, редовни професор и декан
Универзитет у Београду — Архитектонски факултет

ПРОМЕНА ЈАВНОГ ИНТЕРЕСА У КУЛТУРИ ПЛАНИРАЊА У СРБИЈИ НА НИВОУ ГЕНЕРАЛНОГ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНА

CHANGE OF PUBLIC INTEREST IN THE PLANNING CULTURE IN SERBIA AT THE LEVEL OF GENERAL URBAN PLAN

Награђена докторска дисертација

Годишња награда „Милорад Мацура“ за најбољу докторску дисертацију у области Архитектуре и урбанизма одбрањену у 2023/24. години

Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

Кандидат: др Ана Граовац

Ментор: др Марија Маруна, редовни професор, Универзитет у Београду – Архитектонски Факултет

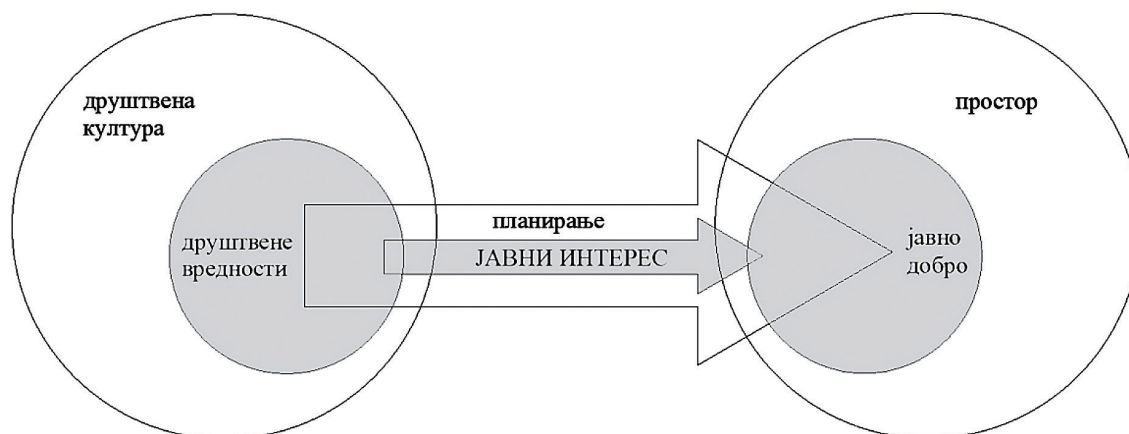
Докторска дисертација др Ане Граовац *Промена јавног интереса у култури планирања у Србији на нивоу генералног урбанистичког плана*, бави се истраживањем односа између концепта јавног интереса и културе планирања. Дисертација представља иновативан и суштински важан приступ разумевању савремених изазова у планирању простора, посебно у контексту постсоцијалистичке транзиције у Србији. Централно питање дисертације се тиче начина на који културни оквир утиче на начине формулисања и спровођења јавног интереса у урбанистичком планирању. Полазећи од претпоставке да се јавни интерес не може разумети изван конкретног друштвеног и културног контекста, у дисертацији се истражује како се тај концепт обликује унутар специфичне културе планирања, као скупа вредности, институционалних образаца, професионалних пракси и правних механизма.

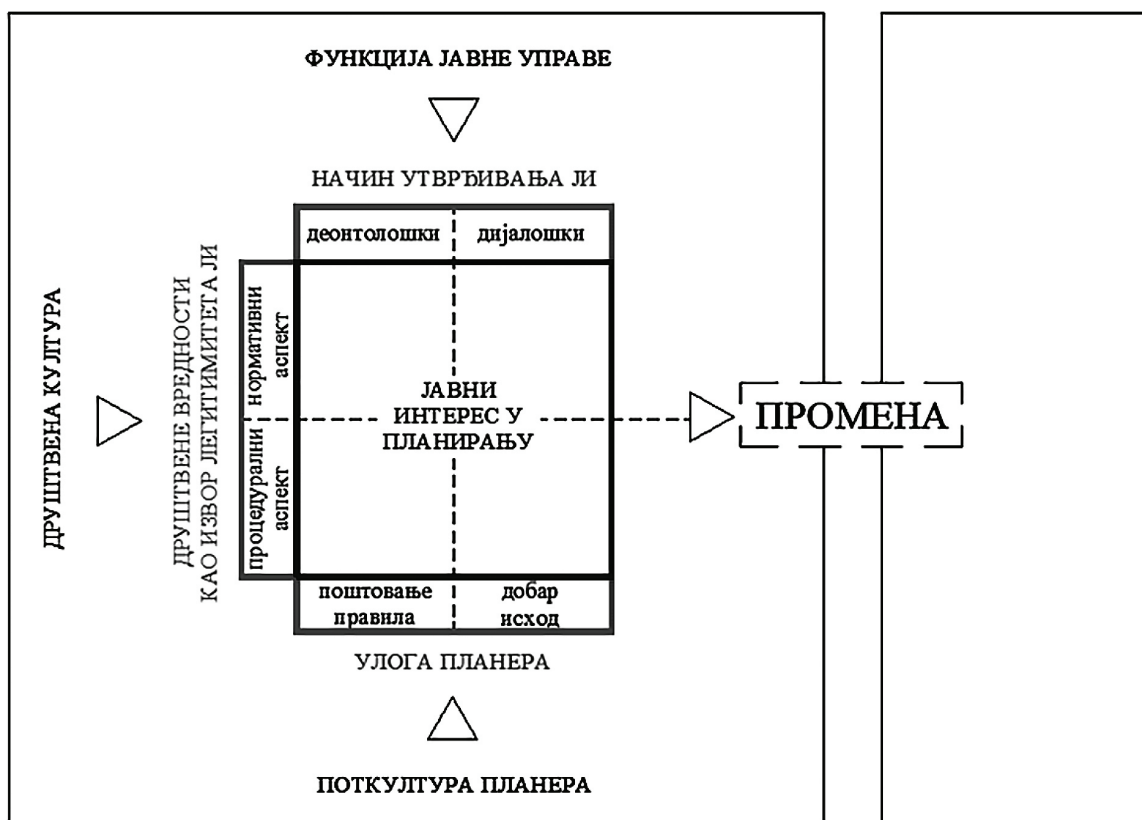
Дисертацију карактерише оригинални концептуални оквир у којем се култура планирања поставља као аналитички апарат за праћење трансформације јавног интереса. Кроз пажљиво постављену методологију, истраживањем су дефинисане три кључне перспективе које повезују културу планирања са јавним интересом: (1) вредносна перспектива

која одражава шире друштвене норме и легитимитет, (2) институционална перспектива која се односи на улогу државе и администрације и (3) професионална перспектива која се односи на етику и улогу самих планера. Ова подела омогућава увид у различите механизме кроз које јавни интерес добија своју форму у планским документима и процесима планирања. Истраживање јасно показује да се јавни интерес не може редукovati на једноставан нормативни оквир, већ да је условљен сложеним интеракцијама између друштвених вредности, институционалних правила и стручних одлука. Управо та комплексност представља централну тачку квалитативног истраживања заснованог на темељној анализи теоријских извора, законодавног оквира, урбанистичких планова и процеса планирања.

На примеру Србије у периоду постсоцијалистичке транзиције, истраживањем су идентификоване специфичне промене у култури планирања које су утицале на трансформацију схватања јавног интереса. Истраживање показује како је, са преласком из централизованог у плуралистички модел управљања, јавни интерес постао подложнији тумачењима и преговарању, али истовремено

Сл. 1. Однос друштвених вредности, јавног интереса и јавног добра у ширем контексту односа друштвене културе, планирања и простора

Сл. 2. Јавни интерес у култури планирања – промена кроз секвенце

и све мање јасно дефинисан у нормативном смислу. Посебно је интерпретирана улога државе у овом процесу, кроз указивање на повлачење државне регулације пред притисцима интересних група, које води ка ерозији јавног интереса као појма опште добробити. Показано је да у том контексту улога планера постаје кључна, обзиром да поред техничких знања суштински значај представља његова етичка одговорност према заједници.

Истраживање је фокусирано на детаљну анализу генералних урбанистичких планова Београда и одговарајућег законодавног оквира у периоду од деведесетих година прошлог века до данас. Резултати истраживања показују да је култура планирања у Србији пролазила кроз низ значајних трансформација под снажним утицајем политичких и економских промена. Уочени тренд показује да се јавни интерес све више интерпретира кроз призму економске рационалности која доводи до маргинализације друштвених и еколошких аспеката планирања. Дисертација пружа убедљиве аргументе за потребу обнове нормативних основа јавног интереса, као и за јачање институционалних капацитета и професионалаца у заштити јавног добра.

Дисертација нуди вредну идеју да се култура планирања може посматрати као динамичан оквир у којем се јавни интерес формира. На овај начин се креира простор за нове интерпретације и истраживачке приступе у различитим друштвено-културним контекстима чиме дисертација превазилази границе локалне студије и добија шири академски значај. Поред несумњивог академског доприноса разумевању односа јавног интереса и културе планирања, дисертација је од значаја и за професионалну праксу, нарочито у домену евалуације планских докумената. Изнад свега је наглашена потреба за јачањем етичке и институционалне одговорности у заштити јавног интереса.

др Марија Маруна, редовни професор, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет

**ПРИМЕНА ЕКОЛОШКЕ РЕМЕДИЈАЦИЈЕ У РЕГЕНЕРАЦИЈИ БРАУНФИЛД ПОДРУЧЈА: ПЕТРОХЕМИЈСКА
ФАБРИКА „SOLVENTUL” КАО НОВА КАПИЈА ТЕМИШВАРА**
APPLICATION OF ENVIRONMENTAL REMEDIATION IN THE REGENERATION OF BROWNFIELD AREA: PETROCHEMICAL
FACTORY “SOLVENTUL” AS A NEW GATEWAY OF TIMOSOARA

Награђени мастер рад

Годишња Награда „Милорад Мацура” за најбољи Мастер рад у области Архитектуре и урбанизма
одбрањен у 2023/24. години

Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Мастер академске студије Архитектура – Урбанизам

Кандидаткиња: Милица Спајић

Ментор: др Александра Ђукић, редовни професор, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет

Регенерација браунфилд локација постала је једна од кључних тема у обнови урбаних подручја. Као напуштена индустријска земљишта, браунфилди представљају изазове за локалне заједнице и урбанисте, што се одражава кроз глобалне напоре да се деградиране индустријске зоне преобликују у одрживе и функционалне просторе прилагођене савременим животним стандардима. Истраживање ове теме доприноси проналажењу решења за ревитализацију постиндустријских зона, одржив урбанистички развој и ефикасно коришћење постојећих ресурса. Посебно је важно истаћи да су ове локације често смештене на атрактивним градским подручјима и заузимају велике површине, што додатно наглашава њихов значај за развој и планирање града.

Мастер завршни рад се базира на интегралном приступу регенерацији браунфилд локације некадашње петрохемијске фабрике „Солвентул” („Solventul”) у Темишвару, у Румунији, са посебним нагласком на ремедијацију земљишта као тежишту трансформације деградираних индустријских простора у одрживе урбане целине. У контексту савременог урбанизма и архитектуре, ремедијација земљишта представља не само технички изазов, већ и креативну прилику да се простор обнови и добије нови урбани идентитет, чиме постаје пример споја науке и уређења градског простора. Управо је ово био разлог да се у мастер тези теоријски овај поступак преклопи са начинима урбане регенерације града. При томе је посебан фокус на савременим техникама, попут биоремедијације, које омогућавају ефикасно чишћење контаминираних површина, истовремено чувајући екосистеме и унапређујући урбани предео.

Регенерација некадашње петрохемијске фабрике „Солвентул” у Темишвару представља специфичан изазов, јер је ова фабрика, некада кључни део индустријског идентитета града, сада напуштена и девастирана. Мастер пројекат нуди не само пројекат регенерације већ предлаже и могућност санације загађеног земљишта, као и редифинисање урбаног идентитета ширег и ужег подручја. Захваљујући повољној локацији поред реке, близини

центра града и великој површини, „Солвентул” има значајан потенцијал за трансформацију. Локални контекст и специфичности локације захтевају циљани приступ и примену мултидисциплинарних истраживачких метода, са посебним нагласком на еколошку ремедијацију као кључан сегмент регенерације земљишта.

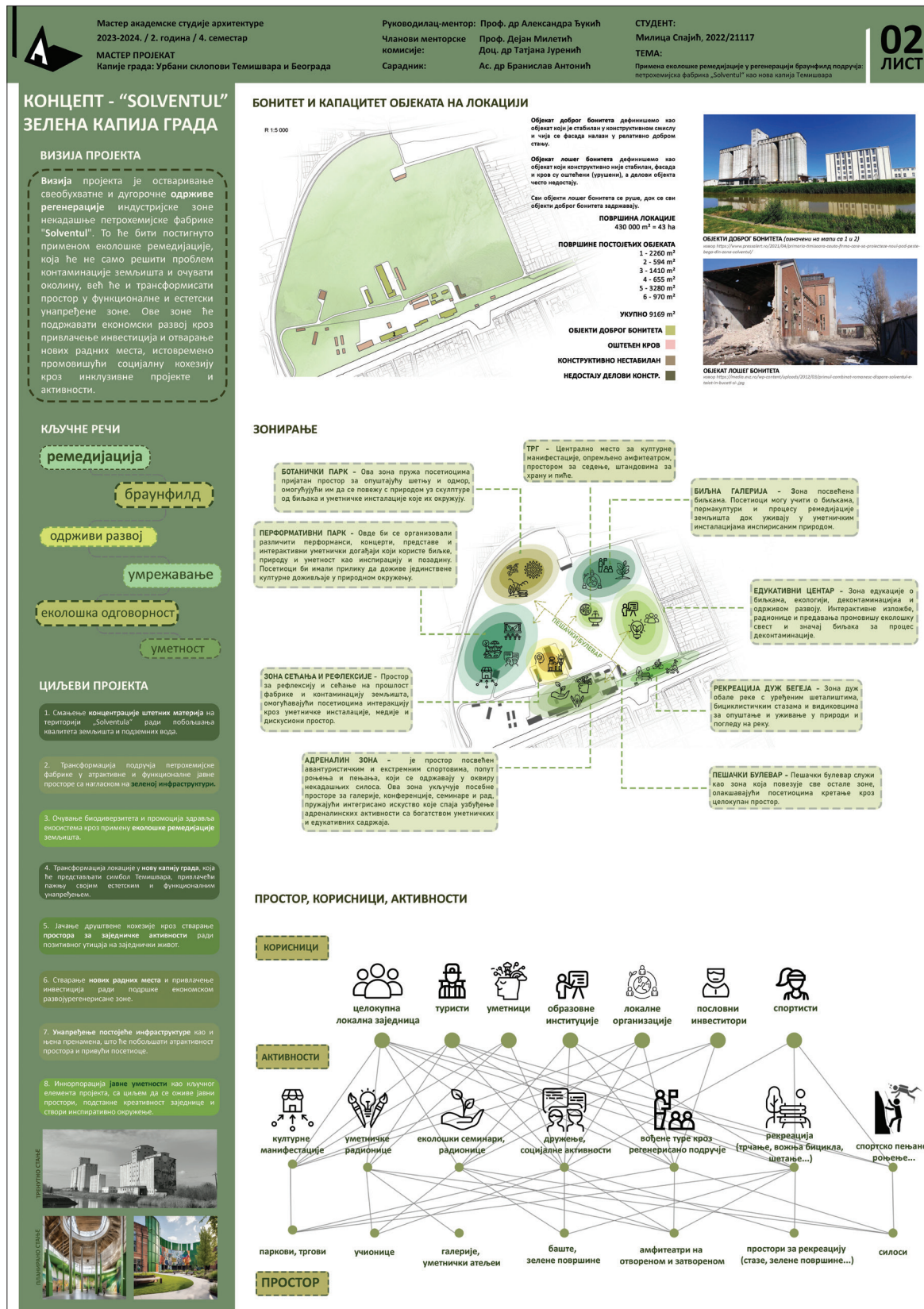
Основни истраживачки проблем усмерен је на идентификацију оптималних урбанистичких и архитектонских приступа за успешну регенерацију индустријске локације. Ова визија обухвата целовиту трансформацију простора, укључујући функционалну пренамену и ефикасну санацију земљишта контаминираног претходним индустријским активностима. Циљ је развити холистички модел ревитализације заснован на принципима одрживог дизајна, који интегрише урбанистичке и архитектонске иновације са еколошком одговорношћу и економским просперитетом. Посебна пажња посвећује се примени ефикасних техника ремедијације земљишта, истраживању савремених технологија и одрживих пракси. Један од изазова у процесу регенерације односи се на уређење отворених јавних простора, укључујући избор адекватних биљних врста које могу допринети прочишћавању земљишта. Примена напредних метода, попут биоремедијације, има за циљ не само визуелну и функционалну трансформацију простора, већ и дугорочно очување екосистема.

Концепт мастер пројекта је постављен управо на основу сазнања добијених из проучавања теоријских елемената и узорних примера ремедијације земљишта у поступку регенерације некадашњих индустријских комплекса у друге градске садржаје. Он се базира на холистичкој урбаној регенерацији која интегрише урбанистичке, архитектонске, еколошке и економске аспекте, ослањајући се на локалне ресурсе и историјски контекст дате зоне Темишвара. Програм укључује ремедијацију земљишта и прилагођавање постојећих индустријских објеката на локацији, развијајући модел регенерације који обезбеђује дугорочну еколошку, економску и друштвену одрживост. Очекивани научни допринос истраживања огледа се у

креирању нових урбанистичко-архитектонских модела за регенерацију браунфилд локација. Анализом конкретног случаја, истраживање ће допринети формирању општих принципа који би могли бити примењени на ревитализацију индустријских подручја и на регионалном нивоу.

Завршно урбанистичко решење мастер пројекта обликује простор фабрике у јединствену урбану целину и „зелену капију” града, која симболизује спој индустријског

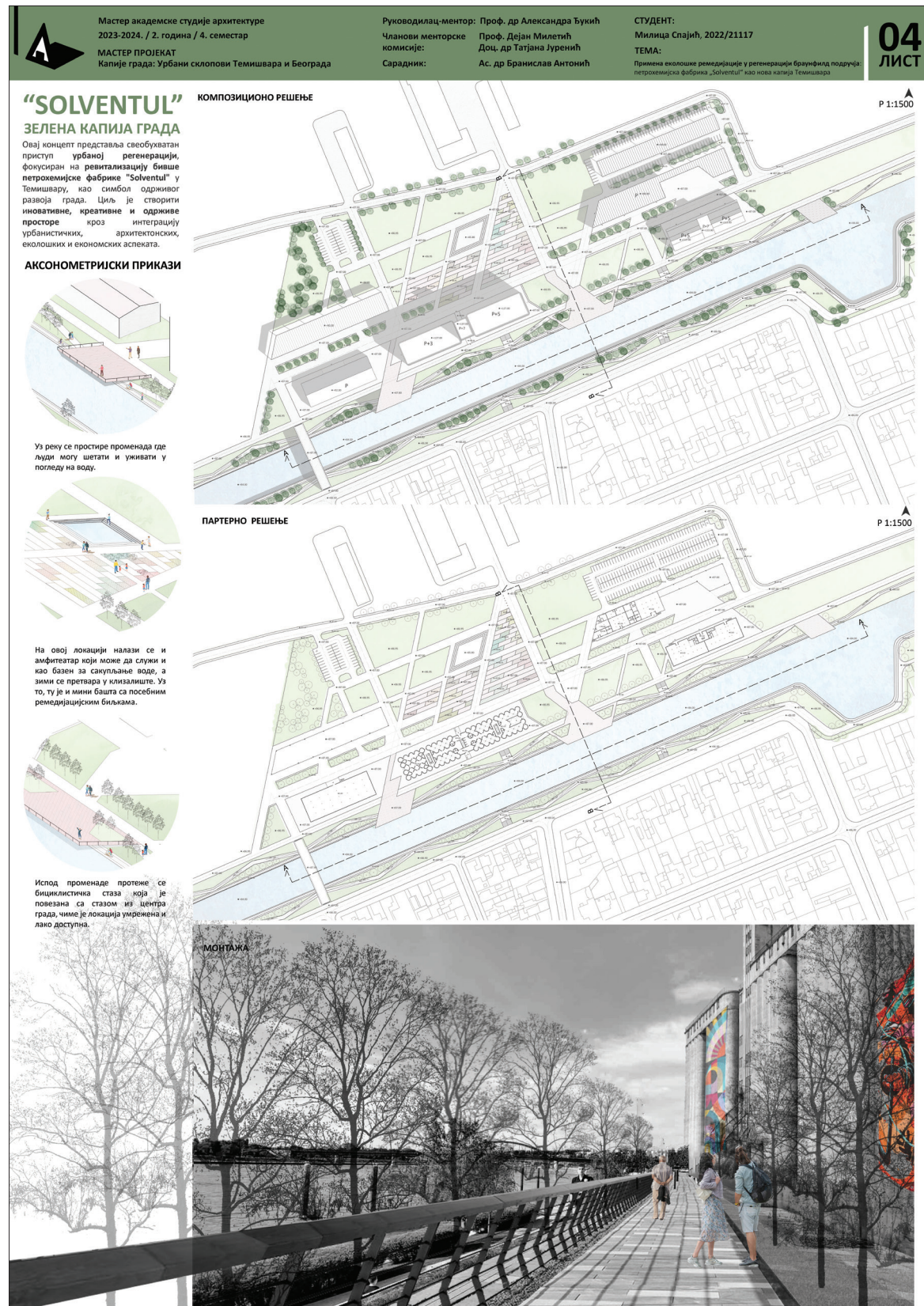
наслеђа и савремене архитектонске визије. Силоси постају визуелно и функционално обележје локације, служећи као центар за екстремне спортове попут спортског пењања, роњења и акробатике, док фасаде, као и унутрашњи зидови, представљају нову платформу за уметничке интервенције и осликавање мурала. Као пропратне садржаје, пројекат укључује едукативне објекте који нуде програме фокусиране на образовање локалне

заједнице, али и осталих посетилаца, о ремедијацији и трансформацији деградираних локација у одрживе просторе, док комерцијални садржаји као што су пијаци, уметничке галерије, ресторани и кафићи, додају друштвену и економску вредност целини. Зелене површине су формиране на основу анализе биљних врста погодних за ремедијацију, извршене у оквиру мастер тезе, а шеталишта дуж обале Бегејског канала повезују све елементе пројекта

и успостављају дијалог између старих и нових структура. Овако обликован простор представља пример урбане регенерације као и нових урбанистичко-архитектонских приступа који истовремено унапређују квалитет живота и подстицају еколошку свест заједнице.

др Александра Ђукић, редовни професор, Универзитет у Београду — Архитектонски факултет

РАЗВОЈ ИНТЕГРАЛНОГ ПРИСТУПА ПЛАНИРАЊА ПРОСТОРА КАО АДАПТАЦИЈА НА КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ У СРБИЈИ

DEVELOPMENT OF AN INTEGRATED APPROACH TO SPATIAL PLANNING AS AN ADAPTATION TO CLIMATE CHANGE IN SERBIA

Награђена докторска дисертација

Годишња награда „Димитрије Перишић“ за најбољу докторску дисертацију у области Просторног планирања одбрањену у 2023/24. години

Универзитет у Београду - Географски факултет, Катедра за просторно планирање

Кандидат: др Љубица Душков

Ментор: др Дејан Филиповић, редовни професор, Универзитет у Београду — Географски факултет

Докторска дисертација *Развој интегралног приступа планирања простора као адаптација на климатске промене у Србији* суочава се са једним од највећих изазова данашњице — климатским променама и проналажењем адекватног начина адаптације простора и свих елемената у њему на будуће ризике и последице промена климе. Комплексност, непредвидивост, као и кумулативан утицај који климатске промене могу да имају на многобројне елементе и секторе у простору представљају посебан изазов који захтева озбиљнији третман у просторном планирању. Као једно од основних полазишта истраживања дисертације истиче се потенцијал који просторно планирање поседује у поступку адаптације на климатске промене због своје мултидисциплинарности, интегрисаности и међусекторске политике, а на шта су указала и многобројна међународна и домаћа истраживања која се наводе у раду.

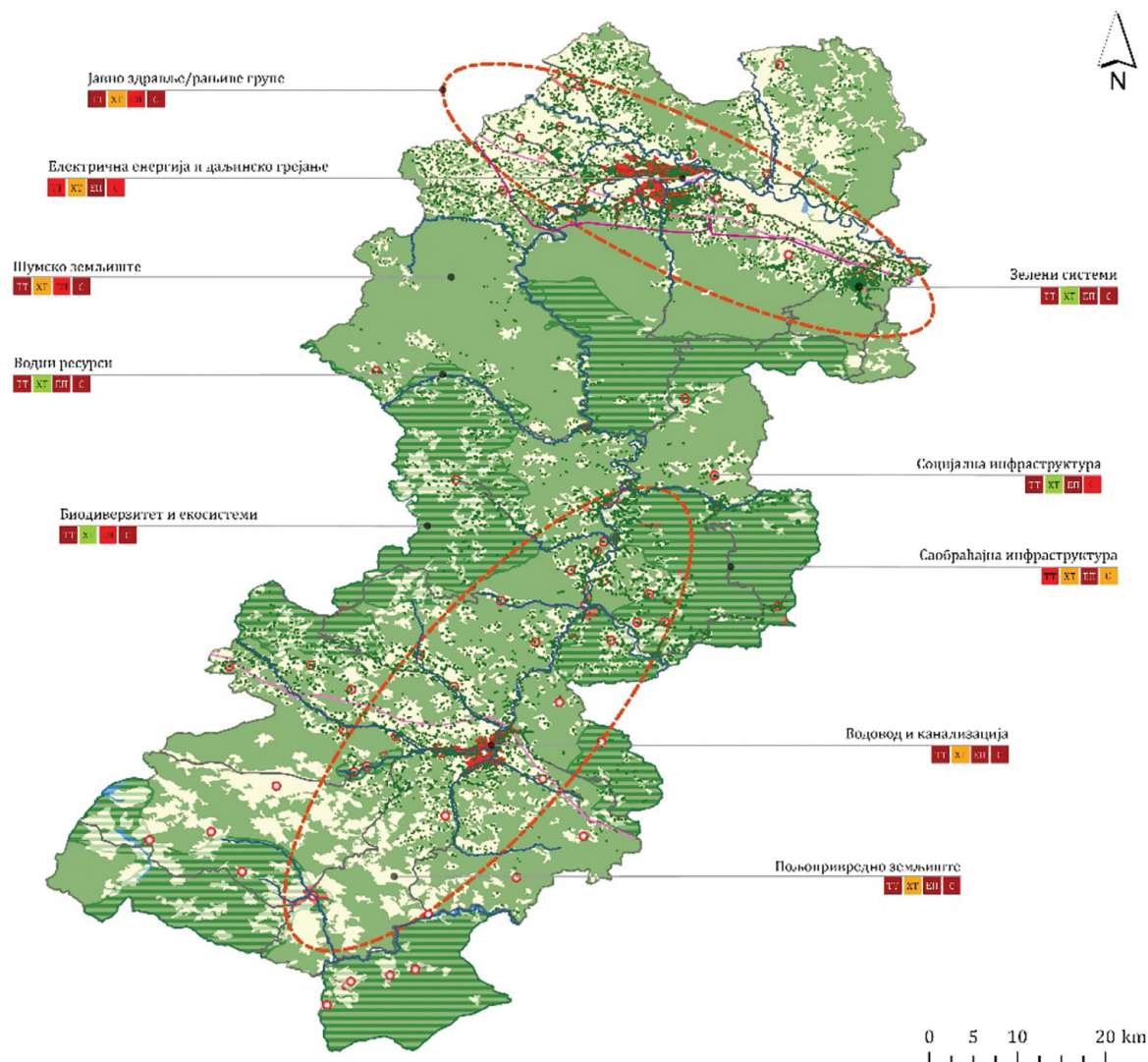
У дисертацији је анализиран простор Рашке области са аспекта рањивости и ризика коришћењем пројекција будуће промене климе добијених регионалним климатским моделом за периоде 2021—2050. и 2071—2100. год. у односу на референтни период 1971—2000. год. (Сл. 1) Резултати анализе, добијени коришћењем матрице утицаја базиране на методологији FUTURE CITIES Adaptation Compass, недвосмислено указују да ће бројни сектори овог простора, попут становништва и рањивих друштвених група, инфраструктуре, пољопривреде, шумарства, биодиверзитета, зелених система и др., у будућности бити у *веома високом* и *високом* ризику од топлих таласа и суша, али и интензивних падавина и поплава.

Главни циљ докторске дисертације јесте допринесунапређењу методологије просторног планирања у Србији, која превасходно тежи формирању климатски отпорнијег система планирања са апликативним карактером на све територијалне обухвате планирања у Републици Србији.

Предложена методологија заснива се на постојећој методологији планирања у Србији, уз препоруку увођења детаљније анализе рањивости и ризика одређених сектора на промене климе у планском поступку, што би резултирало и променом приступа у дефинисању планских решења. Наиме, претходно утврђени ниво ризика (приоритетно веома висок и висок) на будуће промене климе директно би требало да одреди приоритетна планска решења.

Пропозиције просторног развоја и дефинисање планских решења представљају најзначајнију фазу за успостављање адаптације простора на климатске промене, а као допринос унапређењу методологије овог дела планског поступка у дисертацији су дефинисани сегменти планских решења за секторе: коришћење земљишта, енергетика, пољопривреда, водопривреда и водни ресурси, шумарство, инфраструктура, јавно здравље и туризам. Уколико би се планска решења концепирали на овакав начин, у будућности би се потенцијално могло утицати на повећање њиховог адаптивног капацитета на промене климе, а самим тим би се избегли и потенцијални еколошки, друштвени и економски трошкови. Додатно, предложена методологија оправдана је на основу досадашњих научних сазнања, индикативних захтева политика и стратегија, али и примера и искустава земаља Европе које су концепт климатски отпорног приступа интегрисале у плански поступак.

Оправданост истраживања докторске дисертације са научног аспекта произилази из комплексности и актуелности теме и темељи се на чињеници да се у досадашњем обухвату истраживања ова област није адекватно третирали, као и потребе за формирањем нових теоријско-методолошких оквира који ће проширити обухват проблематике климатских промена у процесу просторног планирања. Полазне основе адаптације на

Сл. 1. Карта ризика становништва, инфраструктуре и природних ресурса Рашке области на екстремне климатске услове

климатске промене у будућности представљаће управо укључивање климатских промена у плански поступак и секторске стратегије у циљу успостављања и развијања просторног планирања на путу ка одрживом развоју. У целини, резултати истраживања и предложени методолошки оквир треба да служе као користан прилог научној и стручној пракси који ће уз адекватну примену обезбедити основе адаптације на климатске промене у будућности.

др Дејан Филиповић, редовни професор, Универзитет у Београду Географски факултет

УТИЦАЈ ПРОГРАМА ЕВРОПСКЕ ТЕРИТОРИЈАЛНЕ САРАДЊЕ НА ТЕРИТОРИЈАЛНУ КОХЕЗИЈУ И ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ

THE IMPACT OF EUROPEAN TERRITORIAL COOPERATION PROGRAMMES ON TERRITORIAL COHESION AND SPATIAL PLANNING

Награђени мастер рад

Годишња Награда „Димитрије Перишић“ за најбољи Мастер рад у области Просторног планирања одбрањен у 2023/24. години

Универзитет у Београду — Географски факултет, мастер студије: Просторно планирање

Кандидат: Андрија Планић

Ментор: др Зора Живановић, редовни професор, Универзитет у Београду — Географски факултет

У савременом контексту европских интеграција, питања територијалне кохезије и развоја просторног планирања добијају све већи значај, нарочито у светлу глобалних изазова као што су миграциони токови, економске нестабилности, климатске промене, еколошки проблеми итд. Глобална дешавања захтевају заједничке одговоре и дугорочне стратегије које превазилазе националне оквири. У таквом контексту, *Програми европске територијалне сарадње* постају кључни инструменти за јачање сарадње међу државама чланицама Европске уније, али и са земљама кандидатима за чланство, са циљем стварања одрживих и отпорних територија. Просторно планирање, које је некада било домен искључиво националних влада, карактерише све наглашенија наднационална димензија управо као последица иницијатива попут *Програма европске територијалне сарадње*. Поред тога што омогућавају формирање заједничких одговора на бројне изазове који карактеришу све веће територије, попут урбаног развоја, инфраструктурног опремања, заштите животне средине итд., они доприносе јачању територијалне кохезије, процеса који подразумева економску, социјалну и просторну интеграцију, и којим се тежи свођењу разлика у развијености између региона Европе на прихватљиви минимум.

Кроз рад је пружен свеобухватан преглед актуелних *Програма европске територијалне сарадње* и истакнут значај просторног планирања као кључног елемента за постизање територијалне кохезије, уз посебан нагласак на Interreg програму, као главном механизму европске територијалне сарадње, и неколико других иницијатива које егзистирају у оквиру *Програма европске територијалне сарадње*.

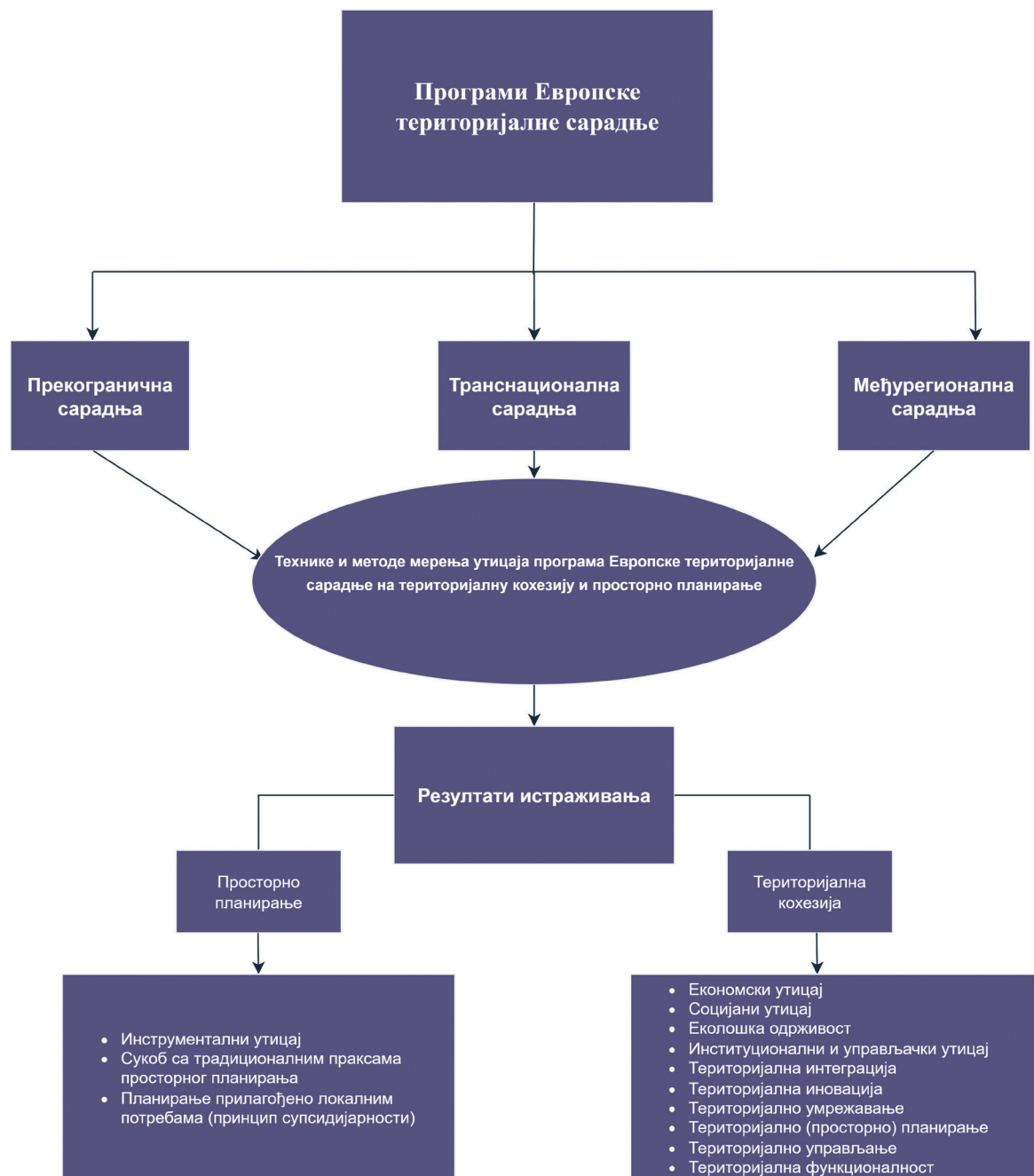
У уводном делу истраживања, разматран је историјски развој европске територијалне сарадње, с фокусом на еволуцију програма Interreg. Програм Interreg, који је у својој четвртој фази (2007–2013) носио назив Европска територијална сарадња, у савременом контексту представља само један од сегмената шире групе *Програма европске територијалне сарадње*, која обухвата различите облике сарадње као што су прекогранична, трансационална и међурегионална сарадња. Објашњена је и суштина сваког од ових типова сарадње и истакнута

је њихова улога у јачању повезаности и функционалне интеграције европских територија. Наглашено је да *Програми европске територијалне сарадње* нису само технички инструменти расподеле фондова, већ механизми који стварају предуслове за изградњу поверења, партнерства и дугорочну институционалну сарадњу међу државама, регионима и градовима. Поред истраживања политичких и друштвених циљева који стоје иза ових програма, као и изазова са којима се суочавају, нарочита пажња је посвећена анализи начина и интензитета сарадње унутар Европске уније, као и улози коју споменути програми играју у земљама кандидатима за чланство.

У другом делу рада аутор се бави односом *Програма европске територијалне сарадње* и територијалне кохезије. Дат је критички осврт на сам концепт територијалне кохезије – као сложен, динамичан и вишедимензионалан појам који обухвата економске, социјалне и еколошке аспекте интеграције. У том контексту, посебан акценат је стављен на могућност да се кроз сарадњу више актера на различитим територијалним нивоима и заједничко решавање развојних проблема, гради и остварује једнако право на развој свих територија, без обзира на њихову почетну позицију.

Следи осврт на различите методологије мерења утицаја *Програма европске територијалне сарадње* на територијалну кохезију (укључујући методе које су развијали истакнути аутори и специјализовани програми попут ESPON-a), што је изузетно значајно за разумевање ефикасности европских политика. Поред тога, разматран је и допринос *Програма европске територијалне сарадње* реализацији циљева територијалне кохезије, као и њихов утицај на постизање уравнотеженог и одрживог развоја различитих региона у Европи. Различитим приступима – од коришћења конкретних индикатора до квалитативних анализа, настојано је да се докаже да се утицај *Програма европске територијалне сарадње* не може процењивати само квантитативним методама, већ да је неопходно комбинацијом метода и приступа сагледати стварне промене у просторима који међусобно сарађују.

Просторно планирање, као инструмент за унапређење територијалне кохезије, има важно место у раду, са елаборацијом утицаја *Програма европске територијалне*

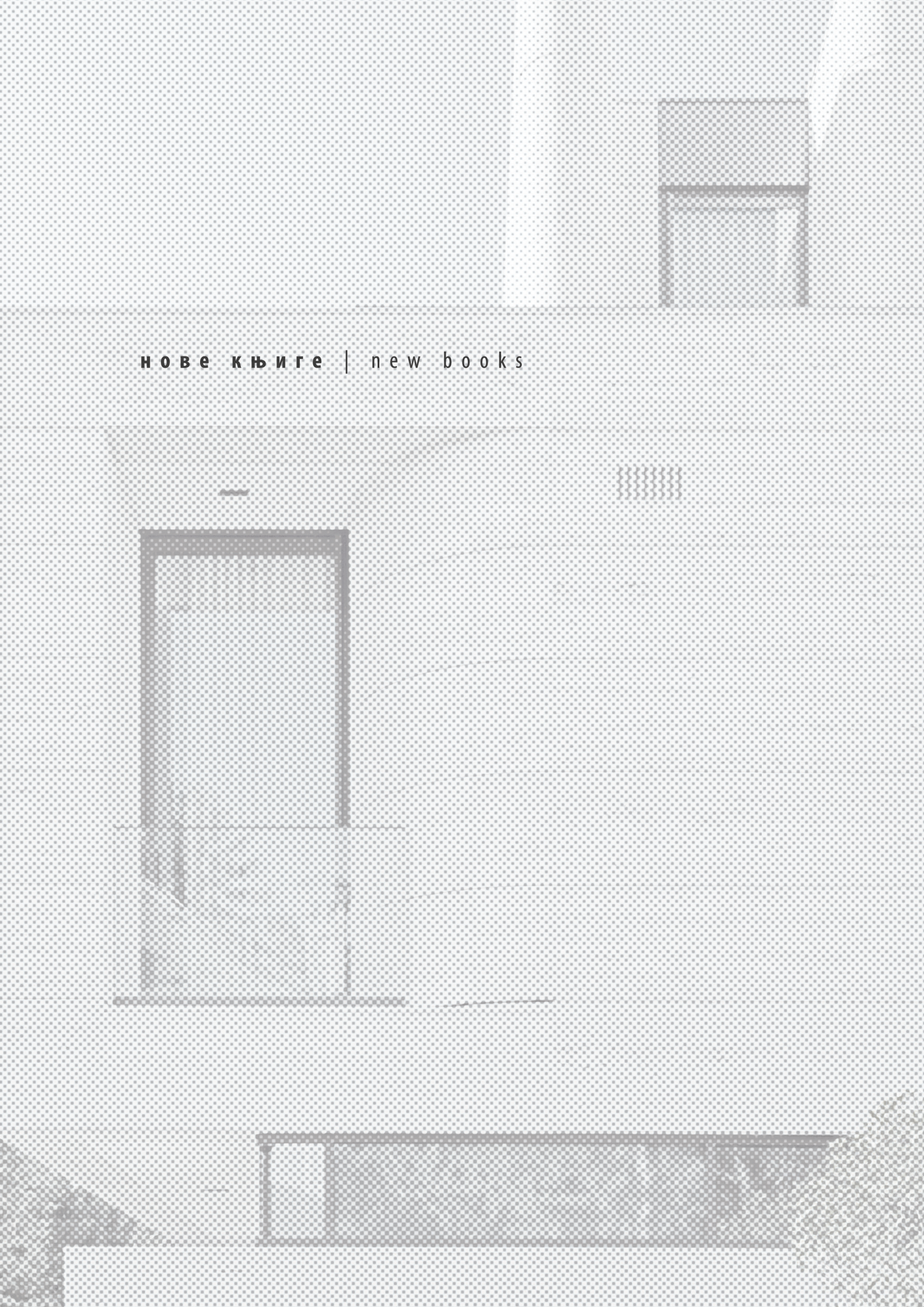

сарадње на савремене аспекте развоја просторног планирања и освртом на питање како се планерска пракса може интегрисати у споменуте програме, и обрнуто. Приказан је однос националних планских система и европских иницијатива. Јасно је указано да европеизација просторног планирања није формалан процес преношења норми, већ процес узајамног прилагођавања и усаглашавања циљева, вредности и процедура. Посебно је наглашено колико је изазовно, али и важно, успоставити сарадњу између различитих система просторног планирања у оквиру једног пројекта, те како се кроз *Програме европске територијалне сарадње* неретко отвара простор за заједничко деловање у складу са визијом развоја територија које деле сличне изазове. Кроз конкретне примере из праксе, приказано је како су различите државе приступиле проблематици усаглашавања својих планских

система у оквиру прекограничних и транснационалних пројеката, указујући на иновативне методе решавања конфликта, прилагођавања регулаторних оквира и грађења механизма који функционишу на обе стране. У датим примерима јасно се види како је територијална сарадња постала средство за стварање нових вредности, али и алат за достизање европских стратешких циљева.

Конечно, истакнуто је да анализа примене *Програма европске територијалне сарадње* у контексту просторног планирања указује на важност њихове улоге у стварању услова за побољшање квалитета живота људи, као крајњег циља свих просторнопланерских активности, односно креирању услова за повећање отпорности на будуће изазове.

др Зора Живановић, редовни професор, Универзитет у Београду - Географски факултет

н о в е к њ и г е | n e w b o o k s

Монографија *Срећни градови урбана регенерација — revisited* групе аутора резултат је истраживања у оквиру различитих дисциплина које се баве планирањем, уређењем и сагледавањем будућности града. Иновативни и интердисциплинарни приступ теми урбане регенерације и урбаног дизајна, као и вишеслојно промишљање различитих аспеката планирања, издвајају ову публикацију од већ објављених нудећи јединствени поглед на град садашњости и будућности.

Тематски распон је разноврстан, баш као што су и теме које се баве градом комплексне, мултидисциплинарне и подстицајне за истраживање. Успостављен је и шири контекст кроз интеграцију урбанизма и архитектуре са истраживањима која се баве стратешки важним темама попут екологије, социологије, психологије, безбедности, саобраћаја, вештачке интелигенције, филозофије и политичких наука. Истакнута је потреба мултидисциплинарног приступа, с обзиром да је и град „сложени организам“ за чије успешно планирање и функционисање су неопходна знања из скоро свих области.

Сарадња између различитих дисциплина омогућава холистичко разумевање онога што доприноси срећи у урбаним срединама, што на крају утиче на промишљање и планирање градова који не само да су погодни за живот, већ и напредују на радост и задовољство својих заједница. Осим тога, приказани су и резултати истраживања до којих су аутори дошли проучавајући своје поље истраживања.

Срећни градови данашњице и будућности представљају концепт урбаног планирања који се фокусира на добробит својих становника. У савременим градовима, све више се наглашава важност примене савремених урбанистичких концепата, која доприноси општем благостању грађана (wellbeing). Технологија такође игра кључну улогу, омогућавајући паметне системе који олакшавају

свакодневни живот, смањујући загађење и повећавајући ефикасност и безбедност. У будућности, срећни градови ће вероватно још више интегрисати одрживост, друштвену правду и инклузивност, стварајући просторе који не само да задовољавају основне потребе, већ и инспиришу креативност и заједништво. Сарадњом између различитих дисциплина, и применом савремених концепата и парадигми, у овим градовима ће се унапређивати квалитет живота, а срећа и задовољство грађана ће постати приоритети урбаног живота.

Монографија се састоји из шест поглавља: *Град неправде*, *Град робот*, *Водич кроз град (мобилност)*, *Ја волим град (партиципација грађана у урбанистичком планирању)*, *Инјекција за живљи град (здрави град)* и *Душа града (регенерација путем културе)* са тематиком која је структурирана према квалификацијама аутора.

У првом поглављу *Град неправде* истражује се социјални аспект урбане обнове градова, са фокусом на јаз између

богатих и сиромашних делова насеља. Поставља се питање да ли је могуће избећи стварање овог диспаритета у градовима који пролазе транзицију од социјалистичких ка тржишној привреди. Градови у транзицији су често изложени радикалним реконструкцијама где је све подређено профиту и где је изражена центрификација атрактивних делова. Сукоб између просторног и социјалног аспекта је често на штету рањивих социјалних група.

У другом поглављу *Град робот* имамо два рада. У првом тексту *Перцепција, композиција и дигитализација у функцији пројектовања срећних градова* полемише се на тему дигитализације и увођења савремених технологија у јавне градске просторе, као и о значају естетике, тј. композиције у урбанистичком планирању и пројектовању. Доживљај корисника отворених простора се ставља у фокус истраживања пројектовања срећних градова, а перцепција као најзначајнији део доживљаја. Сентименталне путање као својеврсна пројекција социјалних мрежа на градске просторе се посматра као значајна алатка будућег развоја и умрежавања срећних градских простора. У другом делу *Инвентивни градови: између нужности и екстраваганције* разматра се значај иновативности на друштвеном, технолошком и просторном нивоу, као инструмента за подизање конкурентности у глобалној мрежи градова. Разматрају се и парадокси инвентивности који се манифестују на различитим просторним нивоима и могу послужити као изговори за централизоване интервенције које су у супротности са циљевима одрживог развоја и резилијентности.

У трећем поглављу *Водич коз град* имамо три текста. У првом тексту *Водич за пешаке* изложен је концепт урбане мобилности — развијања пешачког кретања у Београду. Разматрају се концепти срећних и меких градова, са нагласком на везу између урбаног дизајна и људске среће. Детаљно је представљен пројекат реконструкције саобраћајница у централном делу Београда за пешачко кретање. У другом делу *Водич за урбану мобилност* разматра се план Одрживе урбане мобилности Београда, тј. његови принципи, циљеви, мере, активности, мониторинг и евалуација. У трећем тексту *Водич за мир и сигурност* представљен је интегрални приступ безбедности градова коришћењем информационих технологија и вештачке интелигенције. Критичким освртом на употребу вештачке интелигенције у процесу изградње урбане безбедности, као и рго-апд-сопз дискусијом истакнуте су предности, али и недостаци оваквог приступа.

У четвртом поглављу *Ја волим град*, у тексту под називом *Партиципација у урбанистичком планирању*, приказан је један од успешних модела партиципације у Лајпцигу, петом најсрећнијем граду у Европи. Дат је и приказ модела партиципације у Србији, а на примеру Београда, са приказом кључних корака за побољшање учешћа грађана у урбанистичком планирању.

У петом поглављу *Инјекција за живљи град*, у раду *Здрави градови — утопијски концепт или неминовна будућност*, фокус је на здрављу грађана. У раду је дат преглед метода, принципа и смерница за унапређење планирања и урбаног дизајна са циљем креирања здравих места и срећних корисника. Приказана је и пракса са Далеког истока, као и значај нових парадигми концепта здравља и благостања.

У шестом и последњем поглављу *Душа града*, у тексту *Регенерација путем културе*, дате су смернице и препоруке за урбану обнову градова који су експоненти културног наслеђа. Фокус је на регенерацији вођеној културом (culture-led-regeneration). У тексту су приказани примери добре праксе из Лондона, Барселоне, Њујорка, Мелбурна, Берлина и Токија, као и промена парадигме у односу на ранију заштиту културне баштине.

У Монографији је обрађена тематика различитих концепата срећних градова кроз вишеслојни приступ, као што је речено у рецензији Монографије (др Саша Милијић), са данашњег аспекта, разматрањем савремене теоријске мисли и успешне праксе, али и нудећи смернице за решавање проблема урбане регенерације.

Нека поглавља се ослањају на добро познате теме које су већ теоријски и практично истражене, настојећи да сагледају нове аспекте кроз интердисциплинарни приступ, дају критички осврт на досадашњу праксу и предлажу свежа, често оригинална решења. Ипак, бавећи се истраживањем, свесни смо да и најмањи помаци у науци имају вредност, док су критичка анализа постојећих истраживања и примена нових алатки и метода од суштинског значаја за даљи развој научне мисли, стицање нових сазнања и примену резултата у пракси.

Као што је речено у рецензији Монографије (проф. Владимир Лојаница), ова књига је драгоценца за све који се баве урбанизмом, архитектуром и друштвеним наукама, али и свима онима који желе да разумеју и допринесу стварању срећнијих градова.

др Дејан Филиповић, редовни професор, Универзитет у Београду Географски факултет

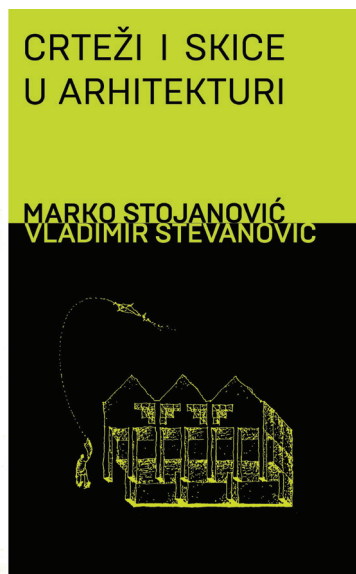
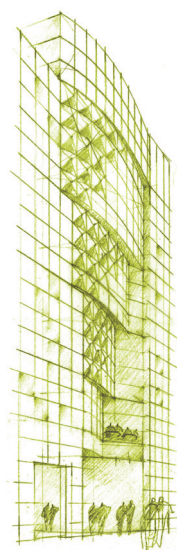
ЛИНИЈЕ ИМАГИНАЦИЈЕ: О КЊИЗИ „ЦРТЕЖИ И СКИЦЕ У АРХИТЕКТУРИ“

LINES OF IMAGINATION: ON THE BOOK “DRAWINGS AND SKETCHES IN ARCHITECTURE”

Аутори: Марко Стојановић и Владимир Стевановић

Издавач: ХЕРАеду, 2024.

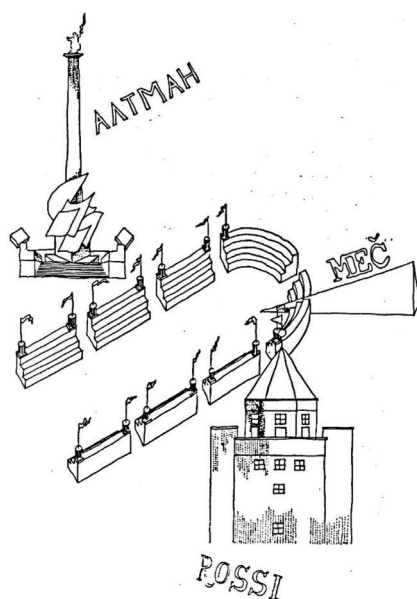
„Архитектонска скица непрекидно активира машту да учествује у раду, да помаже у изградњи, да помаже у вољи...“ написао је Адолф Бене (Adolf Behne) у каталогу *Изложбе непознатих архитеката* одржане у Берлину 1919. године. Недовршени карактер архитектуре-скице схваћен је као потврда њене отворености за будућност — утопијски квалитет који више не зависи од конкретних садржаја пројекције. Иако делује да се постмодерна својим историјским референцама, прецизношћу и интелектуализмом знака бескрајно удаљила од необуздане виталности експресионистичке генерације, слободоручни цртеж играо је и тада једнако важну улогу, настављајући да је има све до данашњих дана. (Сл. 1) Од монолога брзе скице, преко прецизно димензионисаних и структурално репрезентативних студија, до драматично освенчених, колористички артикулисаних погледа у ентеријер, књига *Цртежи и скице у архитектури* аутора Марка Стојановића и Владимира Стевановића отвара простор за њихово поређење и поновну афирмацију. Пред нама је прва антологијска збирка слободних ауторских репрезентација идеја у савременој српској архитектури, чији се најнепосреднији квалитет огледа у широко обухваћеном распону различитости у приступу, стилским средствима, нивоима детаљности и намери. Још важнији аспект представља квалитет публикованих докумената који потврђује снагу ликовне регенерације препознатљивих архитектонских профила у њиховом настајању и трајању. (Сл. 2) Реч је о публикацији која позната архитектонска достигнућа у овој средини кроз неколико протеклих деценија по први пут на истом месту документује у светлу живог креативног процеса. Аутори цртежа представљали су и још увек представљају ствараоце у покрету чији је архив скица у највећој мери неистражен и необјављен. Због тога овакав албум слободоручних цртежа значи много више од прегледа аутентичне документације. То је одскочна даска и изазов за архитектонску имагинацију кроз формат који најнепосредније успоставља отпор утилитарности.

Инструментализација слободоручног цртежа у савременој архитектонској историји обележавала је периоде естетских преокрета и освајања нове струковне улоге, преузимајући јединствени капацитет уметничке представе да дестабилизује једнозначни однос облика и ствари. Криза просторне форме која се осећа данас враћа слободоручном цртежу његово симболично место у пројекту. Сваки цртеж у књизи пред нама поновно је откриће тежње ка неспутаном кретању идеја, где се притисак технологије и услова производње негира свим расположивим средствима. Почев од контура и ритмичких трагова композиција па све до разрађених програмских и конструктивних детаља, пред нама је избор бескрајних могућности трансфигурације архитектонских икона и ослобађања њихове унутрашње просторне динамике. Поред несумњивог доприноса у домену професионалног знања, као и доступности информација о специфичним достигнућима истакнутих архитеката последњих генерација, књига *Цртежи и скице у архитектури* кроз промоцију самосталног медија скице представља позитивну провокацију за генерације које

Forum Grupe MEČ, Beograd

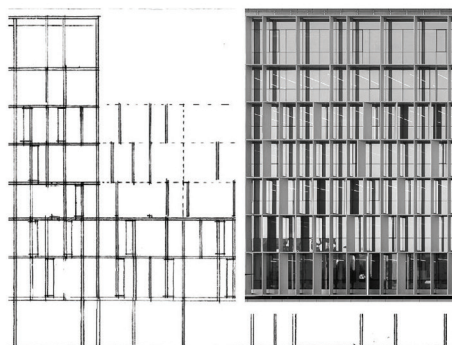
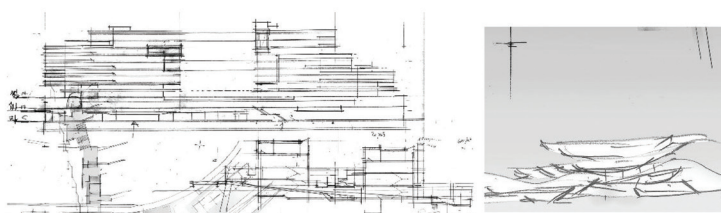

041

Сл. 1. Дејан Ђимић, Форум Групе МЕЧ (1982), извор: *Цртежи и скице у архитектури*, стр. 41.

Сл. 2. Владимир Лојаница, Пословна зграда НЦР, Нови Београд (2018), извор: *Цртежи и скице у архитектури*, стр. 65.

Lojanica Vladimir (1969)

Poslovna zgrada NCR, Novi Beograd

065

долазе. Публикацијом *Цртежи и скице у архитектури* аутори успешно преносе поруку о важности „непрекидног активирања маште“ која једина има снагу да преокрене устаљене образце струковне праксе и саме стварности како би се учинило нешто увек ново и другачије.

Издавање књиге су подржали: Факултет за градитељски менаџмент — Департман за архитектуру Универзитета

„Унион – Никола Тесла“ у Београду, Архитектонски факултет Универзитета у Београду и Грађевинско-архитектонски факултет Универзитета у Нишу. Сакупљени материјал из књиге представљен је на одговарајућим форматима (22x22cm) у оквиру изложбе истог наслова одржане у Установи културе Пароброд (18. јун – 17. јул 2024).

др Јелена Митровић

АРХИТЕКТОНИЧНО, АРХИТЕКТА ИВАН АНТИЋ: ПОВОДОМ 100 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ARCHITECTONIC, ARCHITECT IVAN ANTIĆ: ON THE OCCASION OF THE 100TH ANNIVERSARY OF BIRTH

Аутори: Дијана Милашиновић Марић и Игор Марић

Издавач: Српска академија наука и уметности, Београд, 2023.

Монографија *Архитектонично, архитекта Иван Антић : поводом 100 година од рођења*, аутора проф. др Дијане Милашиновић Марић, историчарке уметности, и др Игора Марића, архитекте, научног саветника, изашла је из штампе крајем 2023. године. Објављена у склопу активности за обележавање јубилеја – стогодишњице рођења академика архитекте Ивана Антића (1923–2005), једног од најзначајнијих наших архитеката друге половине XX века, део је едиције *Посебна издања* Српске академије наука и уметности, као седамсто девето издање, а четрнаесто издање Одељења уметности. Једна је од, још увек, малог броја монографија посвећених великанима српске архитектуре и попуњава значајну празнину у нашој архитектонској литератури.

Припрема и штампање ове монографије део су и континуираног вишегодишњег истраживања стваралаштва архитекте Антића које аутори монографије спроводе на основу Антићеве заоставштине која се код њих налази. Сценарио Дијане Милашиновић Марић за документарну емисију *Дисциплина архитектуре и слобода духа, архитекта Иван Антић* у оквиру серијала *Модерна архитектура у Србији, личности и поетике* Радио-телевизије Србије први је у низу радова које ће брачни пар Марић, заједно или појединачно, у различитим облицима изражавања и медијима – телевизијским емисијама, изложбама, текстовима – посветити Антићевом опусу. Изложба *Иван Антић – Архитектонично*, истих аутора, продуцирана у оквиру тринаесте Београдске интернационалне недеље архитектуре БИНА 2018. године, тематски и садржајно најавила је ову публикацију (Милашиновић Марић, Марић, 2018). Ангажман на истраживању, презентацији и промоцији дела Ивана Антића аутори су наставили и након изласка књиге, у иностранству, припремајући и реализујући у Италији, у сарадњи са куратором др Паолом Томазелом (Paolo Tomasella), архитектом, изложбу

Милашиновић Марић, Д., Марић, И. (2023), *Архитектонично, архитекта Иван Антић : поводом 100 година од рођења / Architectonic, architect Ivan Antić : on the occasion of the 100th anniversary of birth*. Београд: САНУ, Посебна издања; књига DCCIX, Одељење уметности; књига 14

Уредник: академик Милан Лојаница

Рецензенти: академик Бранислав Митровић, академик Милан Марић

235 страна

Тираж 300 примерака

ISBN – 978-86-6184-001-2

COBISS.SR-ID 129120009

Architettura: Ivan Antić architetto (1923–2005) са пратећим каталогом у облику монографије на италијанском језику (Tomasella, 2025). Изложба одржана у Горици (Gorizia) маја ове године, значајан је допринос међународној рецепцији српске модерне архитектуре и ауторског опуса архитекте Антића, који је италијанског порекла по мајци.

Монографија је структурирана на помало несвакидашњи начин; осим централног ауторског текста Д. Милашиновић Марић и И. Марића, опремљеног научним апартом – напоменама, литературом, изворима илустрација, индексом имена, уз значајан прилог у виду каталога архитектонских дела Ивана Антића (нереализованих и реализованих пројеката и конкурсних радова), обogaћена је и обимним интервјуом са самим архитеком, његовим одабраним текстовима, као и избором есеја других аутора о Антићу. На тај начин аутори постижу да монографија добије истовремено и научни и научно-популарни карактер и да буде пријемчива за шири круг читалаца – истраживаче и архитекте практичаре, али и за дилетанте и аматере – уживаоце и љубитеље архитектуре. Признати у својим областима, са значајним остварењима иза себе, аутори нису имали потребе за псеудонаучним мистификацијама, већ су на рационалан начин, свеобухватно и информативно, приредили овај драгоцен преглед Антићевог опуса. Пријемчивости књиге доприноси и добро изабран формат – 21 cm · 24 cm, који се лако држи у руци, чита и прелистава. Монографија је богато илустрована квалитетним архивским и новим фотографијама и архитектонским цртежима (од којих неки – нежни и прилагођени формату – траже оштро око читаоца).

Предговор академика Милана Лојанице, председника Одбора за припрему обележавања 100 година од рођења Ивана Антића, на сажет али садржајан начин уводи читаоца у тему. Окосницу монографије чини ауторски текст Дијане Милашиновић Марић и Игора Марића *Архитектонично,*

архитекта Иван Антић у коме се на 91 страни, у комбинацији хронолошког и тематског приступа, приказују Антићеви живот и стваралаштво. Одељци *Пролегомена* и *Увод* излажу основне поставке овог текста – употпуњавање слике о креативној делатности Ивана Антића, недовољно познатој и непотпуно истраженој. Нижу се затим одељци: *Живот; Прва дела; Истраживање регионално; Геометријска форма, апстракција, функција; Конструкција, структура; Место; Последња дела; Нереализовани конкурси и пројекти* и *Спознаја*. Аутори у појединим периодима Антићевог стваралаштва препознају и документују посвећеност аутора одређеним темама или пројектантским приступима и принципима. У последњем одељку овог дела монографије, индикативно и адекватно названом *Спознаја*, сублимирају своје виђење најважнијих карактеристика Антићеве архитектуре, коју уз функционализам, рационалност и прагматичност снажно одређују и поштовање контекста и духа места, али и лепота и осећајност.

Следећи значајан сегмент књиге, на 30 страна, јесте ауторизовани интервју аутора са Иваном Антићем који је вођен у неколико наврата током 2000. године. Заједно са неколико краћих ауторских текстова архитекте Антића, и његовом приступном беседом поводом избора за редовног члана САНУ, који следе, овај интервју читаоцима омогућује да остваре непосредан увид у ауторову лична виђења архитектуре и њених чинилаца и принципа – функције, форме, контекста. ... – као и у лична сећања на школовање, породицу и професионални рад, драгоцену за боље разумевање сваке стваралачке личности.

Последњу групу текстова чине *Одабрани есеји о Ивану Антићу*, међу којима су четири текста тројице аутора различитих генерација – Богдана Богдановића, који је припадао Антићевој генерацији стваралаца, Милана Лојанице, припадника наредне генерације, Антићевих студената и сарадника стасавалих у време његових највећих

успеха, и Милана Вујовића, чија генерација Антића познаје само кроз његова дела. На све њих Антићево стваралаштво и његова личност остављају снажан утисак, захваљујући својим универзалним вредностима.

Аутори су у припреми монографије користили обиље извора и литературе, а у *Литератури* је наведено преко 120 библиографских јединица, које могу бити од користи будућим истраживачима. Прегледности би помогла јаснија структура тог поглавља, по азбучном и абecedном реду, или по реду навођења у тексту, као и посебно издавање библиографских јединица које се непосредно баве Антићем и његовим делом од оних које дају увид у шири контекст.

Мишљење је аутора овог приказа да посебан квалитет истраживању и публикацији даје сарадња два сродна профила истраживача – историчара уметности и архитекте – који комбинујући и усклађујући своје приступе и виђења успевају да превазиђу неке од могућих недостатака једностраног приступа двеју дисциплина – недовољно разумевање суштине процеса пројектовања и тајни архитектонског заната, неретко присутно код историчара уметности, и недовољно познавање теоријско-уметничких поставки и ширег контекста у коме се одвија архитектонско стварање, које се неретко среће код архитеката који нису специјализовани у области историје архитектуре.

Ова информативна и свеобухватна књига, незаобилазна у библиотеци сваког архитекте и љубитеља архитектуре, оставља доста простора новим генерацијама истраживача за даље и дубље анализе које би могле бити посвећене одређеним делима, стваралачким фазама, темама, пројектантским принципима, коауторским сарадњама (посебно са Иванком Распоповић) и другим аспектима архитектонског опуса Ивана Антића.

Квалитет и значај монографије *Архитектонично, архитекта Иван Антић : поводом 100 година од рођења*

препознао је жири за доделу *Награде Ранко Радовић* у категорији *Критичко-теоријски текстови о архитектури, урбанизму и граду*, једногласно јој доделивши награду 2024. године у конкуренцији осамнаест кандидованих публикованих радова.

др Божидар Манић, архитекта

ЛИТЕРАТУРА

- Milašinović Marić, D., Marić, I. 2018. Ivan Antić – Arhitektonično. U: Ivanović Vojvodić, J., Jovović Prodanović, D., Sarić, R. ur. 2018. *Od Communis do komunikacija : 13. Beogradska internacionalna nedelja arhitekture BINA, katalog*. Beograd: Društvo arhitekata Beograda i Kulturni centar Beograda, 20-69.
- Tomasella, P. ed. 2025. *Architettura: Ivan Antić architetto (1923–2005)*. Sacile: Associazione culturale Zemlja & Osoppo: Olmis di Claudio Marchetti

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Научни и стручни радови морају бити у складу са Упутством за ауторе. Рукописи који нису усклађени са Упутством биће враћени на дораду пре упућивања на рецензију. Ауторима је на располагању документ *Образац за пријаву радова** у ком су сугерисани структура и садржај рада. Аутори наводе своје податке и афилијацију у овом документу. Наводе се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. Самостални истраживачи и аутори којима научноистраживачки рад није примарна професија такође назначавају свој статус. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија те организације (од пуног регистрованог назива до унутрашње организационе јединице). Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки. Функција и звање аутора се не наводе. По правилу се даје само адреса једног аутора, задуженог за комуникацију тим поводом (заједно са адресом електронске поште и контакт телефоном).

Редакција часописа уклања све податке о ауторима из документа пре упућивања на рецензију да би се осигурала анонимност аутора.

Радови се достављају искључиво преко сервиса ASEESTANT. Техничком упутству за коришћење система електронског уређивања часописа ASEESTANT може се приступити преко веб адресе сервиса ASEESTANT која се односи на часопис *Архитектура и урбанизам* (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>).

Радови се предају на српском или енглеском језику и морају бити оригинални, необјављивани текстови аутора који нису у процедури објављивања за друге часописе. Аутори преузимају одговорност за мишљења и ставове изнете у радовима као и за ауторска права над коришћеним материјалом (илустрације, прилози, цитати итд.).

Сви предати рукописи подвргавају се детекцији и накнадној верификацији плагијаризма путем сервиса CrossCheck (систем iThenticate).

Објављивање радова се не плаћа. Радови се не враћају ауторима. Аутори чији радови буду објављени добијају један примерак часописа.

Образац за пријаву рукописа

Да бисмо омогућили последније праћење упутства за ауторе, ауторима је на располагању *Образац за пријаву радова**, доступан на страници електронског система ASEESTANT

Рукописи се предају као MS Word документ, PDF формат није прихватљив.

ПРОЦЕС УРЕЂИВАЊА

Стандардне фазе уређивачког процеса су пријава рада, рецензија, лектура и прелом/публиковање рада. Након сваке завршене фазе аутори ће бити контактирани да потврде да су сагласни да рад у датом облику пређе у наредну фазу уређивачког процеса.

Рецензија

Радови подлежу анонимној рецензији. Након обављене рецензије, ауторима се шаље мишљење рецензента, по коме треба да поступе, уколико има примедби. Рад потом враћају редакцији.

Ауторима је на располагању образац са табелом* у којој треба да приложи одговоре на примедбе оба рецензента (у случају научних радова), односно једног рецензента (у случају стручних радова).

Лектура рада

Након позитивне рецензије и одлуке уредништва о прихватању рада, рад се упућује на лектуру делова текста на српском и енглеском језику. Ауторима се шаљу лекторисане верзије текста на преглед и корекцију. Аутори потврђују финалну кориговану верзију текста која се затим упућује на прелом и публиковање.

Прелом и објављивање рада

Финално лекторисана верзија текста се прослеђује графичком уреднику на прелом. У овој фази потребно је да аутори сарађују уколико је потребно побољшати квалитет појединих илустрација. Добијају финални прелом на преглед и сагласност. У овој фази није могућа измена текста, осим ако су у питању техничке грешке.

ПРИЈАВА РАДОВА

Пре него што пријаве рад, ауторима се препоручује да провере: да ли је рад написан у складу са *Упутством за ауторе*, а посебно: да ли је наслов рада јасан и у довољној мери одражава садржај рада; да ли је апстракт информативан; да ли рад испуњава основне научне стандарде за објављивање; да ли су референце правилно и у потпуности наведене.

Број речи

Научни и стручни радови не треба да имају више од 4000 речи, без наслова, апстракта (на српском и енглеском), илустрација, табела, референци и напомена.

Прилози у рубрици Архитектура не треба да имају више од 2000 речи без наслова, апстракта, илустрација, табела и референци.

Остали прилози не треба да имају више од 1200 речи без наслова, апстракта, илустрација, табела и референци.

Број страна, величина стране и форматирање текста:

Дужина рада није ограничена бројем страна, већ бројем речи, као што је наведено у претходном поглављу. Аутори предају рад следећи упутство о структури и садржају рада. Коначни прелом рада је део процедуре уређивања у надлежности графичког и техничког уредника.

Језик

Радови се предају на српском и/или енглеском језику. Сви радови подлежу лектури која је стандардни део уређивачке процедуре. Без обзира на то, језик предатих радова мора бити јасан, концизан и кохерентан да би рецензенти могли да дају свој допринос, преваходно у погледу унапређења садржаја рада.

Табеле и илустрације:

Научни и стручни радови, као и радови у рубрици Архитектура не би требало да имају више од 10 илустрација. Остали прилози (Актуелности, Прикази књига итд.) не би требало да имају више од 2 илустрације.

Илустрације и табеле треба да буду смештене на одговарајућим местима у тексту, а не као прилог на његовом крају. Илустрације и табеле треба да буду нумерисане сукцесивно, са што краћим информативним називом, на српском и енглеском језику, и са наведеним извором. Називи се смештају испод илустрација/изнад табела и означавају са са Сл./Таб. и преводом на енглески језик са ознаком Fig./Tab. Све илустрације и табеле треба да имају упутнице у тексту. Позив на слике или табеле у тексту се означава: (Сл. 1) или (Таб. 1).

Поред тога што су смештене на одговарајућим местима у тексту, илустрације и табеле је потребно пријавити у адекватном формату као додатне датотеке преко сервиса ASEESTANT у кораку 4: Пријава прилога – Допунске датотеке.

Формат илустрација (дијаграма, шема, графика, фотографија, цртежа и сл): .JPG, резолуција 300 pixels/inch, CMYK.

Формат табела: MS WORD документ.

Изворе илустрација навести на самом крају рада, након Референци.

Напомене (фусноте):

Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (нпр. научној грађи, приручницима итд.).

Наслов рада

Наслов рада треба да буде јасан и информативан, те да у највећој мери одражава садржај рада. Препоручује се да делови текста имају највише три нивоа наслова (главни наслов, 1. и 2. ниво наслова).

Апстракт/резиме:

Апстракт треба да је написан у 1 пасусу и да садржи максимално 250 речи (на енглеском до 300 речи). Апстракт треба да обезбеди кратак приказ истраживања, циљева и синтетички илуструје методе, главне резултате и најважније закључке. У апстракту нема референци и скраћеница, фуснота и напомена.

За све прилоге који не припадају категорији научних и стручних радова (Актуелности, Нове књиге, Прикази итд.) потребно је дати кратак резиме до 100 речи са највише 3–5 кључних речи.

Кључне речи:

Сваки рукопис има 3–5 кључних речи, одвојених зарезима. Свака кључна реч може бити једна реч (нпр. архитектура, урбанизам итд.) или синтагма (нпр. просторно планирање, одрживи развој итд.).

Структура рукописа

Структуру рукописа чине: 1) наслов, апстракт и кључне речи на српском језику; 2) наслов, апстракт и кључне речи на енглеском језику; 3) текст рукописа; 4) захвалница (опционо); 5) референце; 6) извори илустрација.

Текст рукописа

Елементи текста треба да буду повезани по логичном редоследу и да чине јасну, разумљиву и кохерентну целину. Уобичајено је да текст буде подељен на поглавља, од којих прво – Увод и последње – Закључак, чине 5–10% дужине текста. Као део увода или као посебно поглавље потребно је дати теоретску позадину истраживања, којим се оно повезује са сличним досадашњим истраживањима и објашњава се однос предмета истраживања према ширем теоретском оквиру.

Средишњи, главни део текста потребно је структурирати тако да генерално има 3 целине: прву, у којој се описује методологија, другу, у којој се описују резултати и трећу, која даје дискусију резултата. Свака целина може се састојати од више поглавља, која треба да буду насловљена тако да одражавају садржај дела текста.

На овај начин је структуриран текст у документу *Образац за пријаву радова**.

Захвалница

Уколико је рад резултат неког пројекта, написати назив и број пројекта и навести институцију која га финансира. Наводе се појединци или институције које су обезбедиле материјалну или нематеријалну подршку истраживању.

Референце и стил цитирања

Позиви на референце у самом тексту врше се навођењем презимена аутора и године издања дела (Brkić, 1992); ако има два аутора, наводе се оба презимена и одвајају зарезом (Hillier, Hanson, 1984)

Када се цитира део текста, поред презимена и године издања наводи се и тачан број стране са које је текст преузет (Brkić, 1992, 112).

Позиви на коришћене референце, чији се списак налази после текста, треба да се нађу на крају реченице, испред тачке.

Списак референци садржи све изворе коришћене у раду. Свака референца цитирана у тексту треба да буде присутна у списку референци и све референце са листе наведене у тексту. Референце се наводе по алфавитном реду, латиницом, а онда хронолошки. Користи се Харвард стил цитирања.

Примери:

• часопис:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив чланка. Пун назив часописа, Број издања, Бројеви страница, DOI број.

Граовац, А., Ђокић, Ј., Теофиловић, А., Теофиловић, В. 2021. Улога и домети генералног урбанистичког плана у савременом планирању Београда. *Архитектура и урбанизам*, 52, 7-15.

• електронско издање часописа:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив чланка. Пун назив часописа, [онлине] Број издања, Бројеви страница, Available at: Интернет адреса [Accessed: датум]

Граовац, А., Ђокић, Ј., Теофиловић, А., Теофиловић, В. 2021. Улога и домети генералног урбанистичког плана у савременом планирању Београда. *Архитектура и урбанизам*, 52, Available at: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/article/view/28741/18037> [Accessed: 27.08.2021.]

• књиге:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив књиге. Место издања: Издавач.

Бркић, А. 1992. *Знакови у камену*. Београд: Савез архитеката Србије.

Alexander, C. 1977. *Pattern Language*. New York: Oxford University Press.

Ако није прво издање:

Radović, R. 2001. *Savremena arhitektura, između stalnosti i promena ideja i oblika u modernoj arhitekturi*. 2. izd. Novi Sad: FTN i Stylos.

• поглавља у књигама, монографијама, тематским зборницима:

Презиме аутора, Прво слово имена. Година издања. Назив поглавља. У: Презиме уредника, Прво слово имена. ур. Година. Назив књиге. Место издања: Издавач, Број страница.

Маруна, М., Лазаревић Бајец, Н., Михајлов, В. 2011. Анализа прилагођености образаца урбане структуре климатским променама: пример нацрта плана детаљне регулације „Ада Циганлија“. У: Златановић-Томашевић, В., Гајић, Р., Каић, Ф. ур. 2011. *Будућност развоја насеља у светлу климатских промена*. Београд: Друштво урбаниста Београда, 227-246.

Детаљније упутство за цитирање доступно је на следећем линку: <https://aseestant.ceon.rs/files/journals/3/articles/files/Uputstvo%20za%20citiranje.pdf>.

При састављању Упутства за ауторе коришћени су извори:

- Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, Правилник о категоризацији и рангирању научних часописа – Прилог 1: Услови за уређивање научних часописа („Службени гласник Републике Србије”, бр. 159/2020)
- Михаиловић, Добривоје (1999) Методологија научних истраживања, Београд: Факултет организационих наука.

* <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/about/submissions>

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд 71/72(497.11)

АРХИТЕКТУРА и урбанизам : часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање / главни и одговорни уредник Ана Никовић. - Год. 1, бр. 1 (1. дец. 1994) - . - Београд : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1994- (Београд : Планета принт). - 30 ст

Полугодишње. - Текст упоредо на енгл. језику.

- Друго издање на другом медијуму: Архитектура и урбанизам (Online) = ISSN 2217-8074

ISSN 0354-6055 = Архитектура и урбанизам

COBISS.SR-ID 129579532

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Scientific and professional papers must be written in accordance with the instructions for authors. Manuscripts that do not comply with the instructions will be returned for revision before being sent for review. Authors have at their disposal the document *Format for submitting papers* in which the structure and content of the paper are suggested. The authors list their data and affiliation. They state their full (official) title and institution in which the author is employed, and if relevant the institution in which the research was carried out. Independent researchers and authors for whom scientific research is not their primary profession should also indicate their status. In complex organizations, the overall hierarchy of that organization is stated (from the full registered name to the internal organizational unit). If there are several authors, and some come from the same institution, it must be clearly indicated which of the listed institutions each individual comes from. The position and title of the authors are not specified. As a rule, only the address of one author is given, i.e., the author responsible for communication for that paper (together with their email address and contact telephone number).

The editorial team of the journal remove all information about the authors from the document before referring it for review in order to ensure the anonymity of the authors.

Papers are submitted exclusively through the ASEESTANT service. The technical instructions for using the ASEESTANT electronic journal editing system relating to the *Arhitektura i urbanizam* journal can be obtained via the web address of the ASEESTANT service <http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>.

Papers are submitted in Serbian or English and must be original, unpublished texts by authors who are not in the process of publishing the text in other journals. The authors take responsibility for the opinions and views expressed in their papers as well as for the copyright over the material used (illustrations, contributions, quotations, etc.).

All submitted manuscripts are subject to the detection and subsequent verification of plagiarism through the CrossCheck service (iThenticate system).

Publication of papers is not paid. Papers are not returned to the authors. Authors whose papers are published receive one copy of the journal.

Format for submitting papers

In order to enable more consistent monitoring of the instructions for authors, the authors have at their disposal the *Format for submitting papers* available on the webpage of the ASEESTANT electronic system (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>).

Manuscripts are submitted as an MS Word document; PDF format is not acceptable.

EDITING PROCESS

The standard phases of the editorial process are paper submission, review, proofreading and layout/publication of the paper. After each completed phase, the authors will be contacted to confirm that they agree that their paper in that form will move to the next phase of the editorial process.

Review

Papers are subject to anonymous review. After the review, the authors are sent the opinion of the reviewers, which they should follow, if any changes are required. The paper is then returned to the editorial office.

Authors have at their disposal a form with a table (<http://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/>), in which they need to respond to the remarks by both of the reviewers (in the case of scientific papers), or one reviewer (in the case of professional papers).

Proofreading of the paper

After positive reviews and the editorial decision to accept the paper, the paper is referred for proofreading of the text in Serbian and English. The proofread version of the text is then sent to the authors for review and correction. The authors confirm the final corrected version of the text, which is then referred for layout and publication.

Layout and publication of the paper

The final proofread version of the text is forwarded to the graphic editor for layout. The authors are involved in this phase if it is necessary to improve the quality of particular illustrations. The final layout is then ready for examination and approval by the authors. At this stage it is not possible to change any of the text, unless there are technical errors.

SUBMISSION OF PAPERS

Before submitting a paper, it is recommended that the authors check whether the paper is written in accordance with the instructions for authors, in particular: whether the title of the paper is clear and sufficiently reflects the content of the paper; whether the abstract is informative; whether the paper meets basic scientific standards for publication; whether the references are correct and complete.

Number of words

Scientific and professional papers should not have more than 4000 words, not including titles, abstracts (in Serbian and English), illustrations, tables, references and notes.

Entries for the architecture section should have no more than 2000 words not including titles, abstracts, illustrations, tables and references.

Other entries should have no more than 1200 words not including titles, abstracts, illustrations, tables and references.

Number of pages, page size and text formatting

The length of the paper is not limited by the number of pages, but by the number of words in the previous section. Authors submit the paper following the instructions on the structure and content of the paper. The final layout of the paper is part of the editing process and is the responsibility of the graphic and technical editor.

Language

Papers are submitted in Serbian and/or English. All papers are subject to proofreading, which is a standard part of the editorial procedure. Nevertheless, the language in the paper submitted must be clear, concise and coherent so that the reviewers can give their contribution primarily in terms of improving the content of the paper.

Tables and illustrations

Scientific and professional papers, as well as papers in the architecture section, should have no more than 10 illustrations. Other articles (news, book reviews, etc.) should have no more than 2 illustrations.

Illustrations and tables should be placed in appropriate places in the text, and not as an appendix at the end. Illustrations and tables should be numbered sequentially, with the shortest possible informative title, in Serbian and English, and with the cited source. The titles should be below the illustrations/above the tables, and labelled with Fig./Tab. in English, and Cn./Ta6. in Serbian. All illustrations and tables should have references in the text. References to figures or tables in the text are indicated by: (Fig. 1) or (Tab. 1).

In addition to being placed in the appropriate places in the text, illustrations and tables should be submitted in an appropriate format as additional files via the ASEESTANT service in step 4: Submission of attachments - Additional files.

Format of the illustrations (diagram, scheme, graph, photograph, drawing, etc.): JPG, resolution of 300 pixels/inch, CMYK.

Table format: MS WORD document.

List the sources of illustrations at the very end of the paper, after the references.

Notes (footnotes):

Notes are given at the bottom of the page where the relevant part of the text is located. They may contain less important details, additional explanations, indications of the sources used (e.g., scientific materials, manuals, etc.).

Title of the paper

The title of the paper should be clear and informative, and reflect the contents of the paper to the greatest extent. It is recommended that parts of the text have a maximum of three heading levels (main heading, 1st and 2nd heading levels).

Abstract:

The abstract should be written in 1 paragraph and contain a maximum of 250 words (up to 300 words in English). The abstract should provide a brief overview of the research and its objectives, and synthetically illustrate the methods, main results and key conclusions. There are no references, abbreviations, footnotes or notes in the abstract.

For all articles that do not belong to the category of scientific and professional papers (news, new books, reviews, etc.) it is necessary to give a short summary of up to 100 words with a maximum of 3-5 keywords.

Keywords:

Each manuscript has 3-5 keywords, separated by commas. Each keyword can be made up of one word (e.g., architecture, urbanism, etc.) or a syntagm (e.g., spatial planning, sustainable development, etc.).

Manuscript structure

The structure of the manuscript consists of: 1) title, abstract and key words in Serbian; 2) title, abstract and key words in English; 3) the text of the manuscript; 4) acknowledgements (optional); 5) references; 6) sources of illustrations.

Manuscript text

The elements of the text should be connected in a logical order and form a clear, understandable and coherent whole. It is common for the text to be divided into sections, of which the first – the introduction and the last – the conclusion, make up 5-10% of the length of the text. As a part of the introduction or as a special section, it is necessary to give the theoretical background of the research, which connects it with similar previous research and explains how the subject of the research relates to the broader theoretical framework.

The central, main part of the text needs to be structured so that in general it has 3 sections: the first, which describes the methodology, the second, which describes the results, and the third, which discusses the results. Each section can consist of several parts, which should be titled to reflect the content of the text.

The text is structured this way in the document *Format for submitting papers*.

Acknowledgements

If the paper is the result of a project, write the title and number of the project and state the institution financing it. State the individuals or institutions that have provided tangible or intangible support to the research.

References and citation style

In-text references are made by stating the author's surname and the year of publication (Brkić, 1992); if there are two authors, both surnames are given and separated by a comma (Hillier, Hanson, 1984).

When quoting a part of the text, in addition to the surname and the year of publication, the exact number of the page from which the text was taken is also stated (Brkić, 1992, 112).

In-text references, the list of which is after the text, should be found at the end of a sentence, before the full stop.

The list of references contains all sources used in the paper. Each reference cited in the text should be present in the list of references and all references from the list should be referred to in the text. References are listed in alphabetical order, in Latin script, and then chronologically. The Harvard style of citation is used.

Examples:

• journals:

Author's surname, First letter of name. Year of issue. Article title. Full name of the journal, Issue number, Page numbers, DOI number.

Graovac, A., Đokić, J., Teofilović, A., Teofilović, V. 2021. Uloga i dometi generalnog urbanističkog plana u savremenom planiranju Beograda. *Arhitektura i urbanizam*, 52, 7-15.

• electronic edition of a journal

Author's surname, First letter of name. Year of issue. Article title. Full name of the journal, [online] Issue number, Page numbers, Available at: Internet address [Accessed: date]

Graovac, A., Đokić, J., Teofilović, A., Teofilović, V. 2021. Uloga i dometi generalnog urbanističkog plana u savremenom planiranju Beograda. *Arhitektura i urbanizam*, 52, Available at: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/article/view/28741/18037> [Accessed: 27.08.2021.]

• books:

Author's surname, First letter of name. Year of issue. Book title. Place of publication: Publisher.

Brkić, A. 1992. *Znakovi u kamenu*. Beograd: Savez arhitekata Srbije.
Alexander, C. 1977. *Pattern Language*. New York: Oxford University Press.

If it is not the first edition:

Radović, R. 2001. *Savremena arhitektura, između stalnosti i promena ideja i oblika u modernoj arhitekturi*. 2 izd. Novi Sad: FTN i Stylos.

• monograph editions, proceedings, anthologies:

Editor's surname, First letter of name. ed. Year of issue. Book title. Place of publication: Publisher.

Perović, M. ur. 1997. *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova. Knjiga 1. Koreni modernizma*. Beograd: IDEA.

More detailed citation instructions are available at the following link: <https://aseestant.ceon.rs/files/journals/3/articles/files/Uputstvo%20za%20citiranje.pdf>.

When compiling the Instructions for Authors, the following sources were used:

- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, Pravilnik o kategorizaciji i rangiranju naučnih časopisa – Prilog 1: Uslovi za uređivanje naučnih časopisa („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 159/2020)
- Mihailović, Dobrovoje (1999) Metodologija naučnih istraživanja, Beograd: Fakultet organizacionih nauka.

* <https://aseestant.ceon.rs/index.php/a-u/about/submissions>

CIP – Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд 71/72(497.11)
АРХИТЕКТУРА и урбанизам : часопис за архитектуру, урбанизам и просторно планирање / главни и одговорни уредник Ана Никовић.
- Год. 1, бр. 1 (1. дец. 1994)- . - Београд : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1994- (Београд : Планета принт). - 30 cm
Полугодишње. - Текст упоредо на енгл. језику.
- Друго издање на другом медијуму: Архитектура и урбанизам (Online) = ISSN 2217-8074
ISSN 0354-6055 = Архитектура и урбанизам
COBISS.SR-ID 129579532